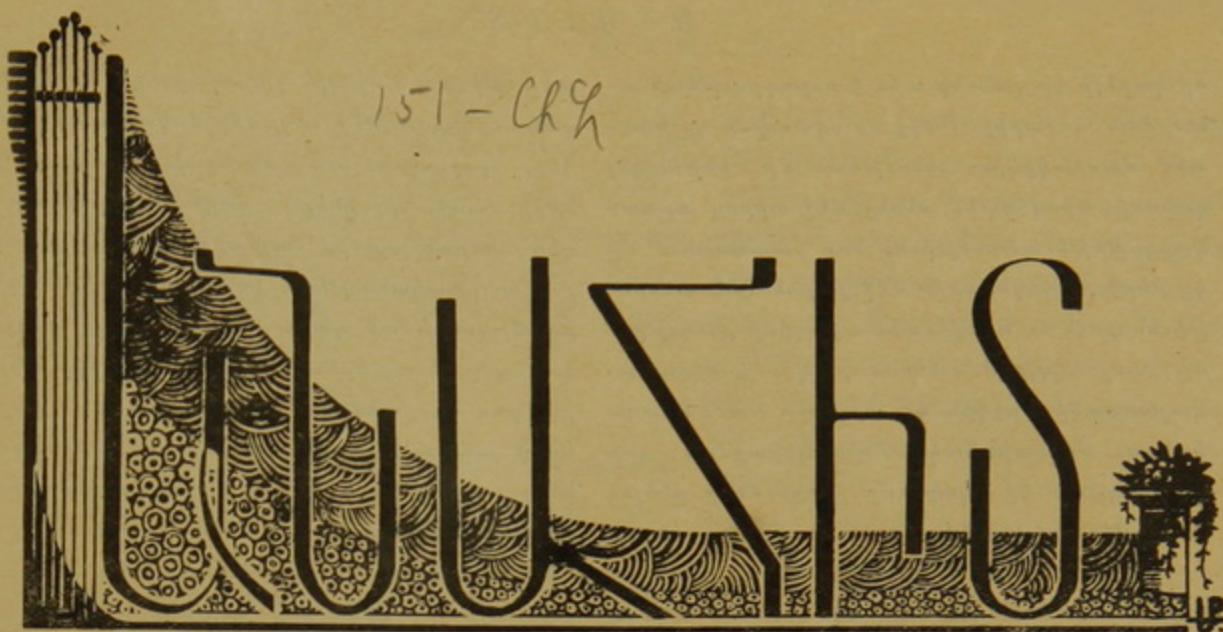

ՀԱՆԴԷՍ ՄՏԱԾՄԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

Ե. ՏԱՐԻ ԹԻԻ 1 - 2

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

ՅՈՒԼԻՍ — ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 1933

ՄԵՐ ԵՐԷԿՆ ՈՒ ԱՅՍՕՐԸ

ԼՈՂՅԱ, ԿԵԼԻԻ ԼՈՂՅԱ

ԿԵՐԹԻ

Ա.

Խորհ. Հայաստանի նուիրուած յօդուածա-
շարքիս առաջին մասին առթիւ՝ որ Անահիտի
վերջին թիւին մէջ երեւցաւ, Պ. Սիմոն Վրաց-
եան Յառաջին տուեր էր վեց երկար յօդուած-
ներ, որ կը ճգնէին ապացուցանել թէ իմ այդ
գրութիւնս լի է « տգիտութեամբ եւ անբարե-
խղճութեամբ », բայց որոնք ապացուցած են
մէկ բան մը լոկ, այն թէ Պ. Վրացեան ոչինչ

հասկցած է, ոչ միայն իմ գրութեանս մէջ ար-
տայայտուած հիմնական գաղափարներէն, այլ
եւ այն արտասովոր ու մեծագոյն դէպքերէն
որ տակնուվրայ ըրին մեր ժողովուրդն ու մեր
ազգային հարցը: Անոնք կ'ապացուցանեն նաեւ
որ « անբարեխղճութիւն » եթէ կայ, իր այդ
վեց յօդուածներուն մէջ է որ ան ամենավաւե-
րական ու աչքառու կերպով կը փոռի, միա-
ցած՝ մերթ՝ իրական եւ ամենախաւար տգի-
տութեան ու նաեւ՝ ամենաողորմելի գոհակու-
թեան: Այդ յօդուածները այնքան տկար են
մտածումով, այնքան զուրկ լուրջ փաստերէ,

որ կարելի էր զանոնք ու եւ է ուշադրութեան ա-
նարժան համարիլ: Բայց ես օգտակար կը նկա-
տեմ մանրակրկիտ քննութեան մը ենթարկել
զանոնք, որովհետեւ անոնց մէջ տիրող արտա-
կարգ թեթեւամտութիւնը նոր հաստատում չը
կը բերէ իմ յօդուածիս մէջ յայտնուած տեսու-
թիւններուն եւ որովհետեւ այդպիսի քննութիւն
մը, հայ ազգի եւ մասնաւորապէս կողմասեան
Հայաստանի երէկին եւ այսօրին համեմատա-
կան ու մեկնաբանական պատկերացման, զոր
ուրուագծած էի, կարեւոր լրացումներ ընելու
տոթ կ'ընծայէ ինծի:

Պ. Վրացեան կը սկսի իր յօդուածաշարքը
իմ մէջն տեսնելով երկու անձ, իրարու տրա-
մագծօրէն ներհակ. մին « վաստակաւոր գոր-
ծիչ հայ մշակոյթի ասպարիզում, բանաստեղծ,
բանասէր, քննադատ, թարգմանիչ, հայ գրա-
կանութեան եւ արուեստի արժէքները ժողովր-
դականացնող եւ օտարներին ծանօթացնող եւ
որ իր կարեւոր տեղն ունի հայ իրականութեան
մէջ », միւսը « հանրային եւ քաղաքական գոր-
ծիչ, մեծամիտ, կրթօտ, միջոցներին մէջ խտ-
րութիւն չդնող, հայհոյարան, ատելութիւննե-
րով յաղեցած, սիրահարուած ինք իր վրայ,
անբարեխիղճ դէպ ի ուրիշները »: Կ'աւելցնէ
թէ « կը գնահատէ առաջին Չօպանեանին մա-
տուցած ծառայութիւնը հայ մշակոյթի, կ'օգ-
տուի անոր գրուածքներէն », իսկ « երկրորդ
Չօպանեանը կը համարի վնասակար եւ չա-
րիք »:

Անհրաժեշտ չէ զիս մօտէն ճանչնալ, կը
բաւէ ուշադրութեամբ հետեւած ըլլալ իմ եր-
կար տարիներէ ի վեր ունեցած գրական թէ ազ-
գային գործունէութեանս, տեսնելու համար որ
« երկրորդ Չօպանեանին » պատկերը զոր կը
դժէ Պ. Վրացեան, հիւանդ երեւակայութեան
մը ծնունդ է, թէ իրականին մէջ մէկ Չօպան-
եան կայ միայն, որ միեւնոյն ողիով ու միեւ-
նոյն մեթոտով կը կատարէ իր քննադատի դերը
ազգային կեանքի ինչպէս գրականութեան ու
արուեստի երեւոյթներու հանդէպ: Ոչ մէկ «ա-

տելութիւն » է որ զիս ղեկավարած է երբեք իմ
դատումներուս մէջ, այլ մեր ժողովուրդին շա-
հերը պաշտպանելու, զանոնք վտանգող սխալ-
ները մատնանիչ ընելու, գործունէութեան ու-
ղիղ ճամբան ըստ իմ հայեացքներուս ցոյց տա-
լու պարտականութեան զգացումը: Իսկ թէ
բարեխիղճութեան պակասը ուր է որ կը պոռթ-
կայ, քիչ յետոյ երեւան պիտի բերեմ երբ ման-
րամասն վերլուծման մը ենթարկեմ Պ. Վրաց-
եանի յօդուածաշարքը: Ես չատ լաւ բարեկամ-
ներ ունեցած եմ եւ ունիմ դաշնակցական կու-
սակցութեան պատկանող աղնիւ Հայերու մէջ,
անոնց հանդէպ իմ բարեկամութիւնս մնացած
է անայլայլ՝ հակառակ ազգային հարցերու
մասին տեսութեանց տարբերութեան. մեղքը
իմս չէ եթէ բարեկամ չեմ կրցած ըլլալ այդ
կուսակցութեան գործելու եղանակներուն: Ե-
րեսունեւհինգ տարիէ ի վեր կը քննադատեմ
այդ գործելու եղանակները, եւ օր մը երբ ցու-
ցակը կադմեմ այն սխալներուն զոր ի վեր հա-
նած եմ այդ կուսակցութեան գործերուն մէջ
եւ որոնց անհրաժեշտօրէն եւ աղետաբերօրէն
սխալ ըլլալը իրողութիւնները յետոյ ջախջա-
խիչ կերպով ապացուցած են, Վրացեանները
պիտի տեսնեն որ իրենց « Չինիմաչինի չէք-
եաթ » նկատած, « վնասակար » համարած
կարծիքները մեր ժողովուրդին օգտակար եւ
ճշմարտութեան համապատասխան տեսութիւն-
ներ եղած են: Ես ալ՝ իբր սխալական մարդ՝
կրնամ մերթ սխալած ըլլալ. օրինակի համար՝
այն յօդուածին մէջ զոր Պ. Վրացեան կը դա-
տափետէ, քանի մը յիշողութեան սխալներ
գործած եմ արդարեւ, բայց որոնք ու եւ է չա-
փով չեն խախտեր այդ յօդուածի հիմնական
թէզիսն ամբողջութիւնը, չեն այլայլեր անոր մէջ
յայտնուած տեսութեանց ճշգրտութիւնը: Բայց
չեմ կարծեր որ Դաշնակցութեան գործելու ե-
ղանակներուն մէջ յայտնուած սխալները մատ-
նանիչ ընող գրուածքներուս մէջ սխալած ըլ-
լամ երբեք: Ու մեր ժողովուրդին մեծ դժբաղ-
դութիւններէն մէկը կը համարիմ որ այդ կու-
սակցութիւնը, որուն մէջ երեւցած են գրական

մեծ տաղանդ ունեցող Հայեր, որուն մէջ համախմբուած են այնքան երիտասարդ, անձնուէր, քաջարի ազգասէր ուժեր, անհեռատես, անհաշիւ, խկապէս մեծամիտ ու կրքոտ ղեկավարութեան մը հետեւանքով՝ մեր ժողովուրդին օգուտ բերելու տեղ վնաս հասուցած է:

**

Պ. Վրացեան կը դրէ (ստիպուած եմ արտապել իր յօդուածաշարքէն ամբողջ հատուածներ նոյնութեամբ, որպէս զի Անահիտի այն ընթերցողները որ Յառաջ չեն տեսներ, որոշ գաղափար կազմեն անոր յայտնած տեսութեանց մասին):

« Ինչ վերաբերում է այսօրուայ Հայաստանում տիրող պայմաններին եւ իշխանութեան ու ժողովուրդի փոխյարաբերութեան, չընդունելով հանդերձ Պ. Չօպանեանի միակողմանի ու միամիտ տեսակէտները կոմիւնիստական կուսակցութեան եւ Սորհրդային իշխանութեան բնոյթի, դերի եւ բարեշրջման հնարաւորութիւնների, կամ նրա լաւատեսութիւնը հայ բոլշեւիկների ազգասիրութեան եւ ազգաշինութեան մասին, ըստ ամենայնի համամիտ ենք իր դատողութիւններին՝ Հայաստանի քաղաքական եւ ազգային — մշակութային արժէքի ու դերի մասին: Ի հարկէ, ներկայ Հայաստանն է կորիւղը ապագայ միացեալ Հայաստանի: Ծիշդ է, անշուշտ, որ հայկական հարցի լուծման միակ բանալին այսօրուայ Հայաստանն է: Ծշմարիտ է միանգամայն որ ամէն կերպ հարկաւոր է անջակցիլ այդ Հայաստանին, զօրացնել նրան անտեսապէս եւ ազգային ուժերով: Այո՛, պէտք է սիրել այդ Հայաստանը, պէտք է ռզեւորուիլ նրա մէջ տեսնուող լուսաւոր երեւոյթներով, պէտք է գուրգուրալ հայ ժողովրդի վրայ, հաւատալ նրա կենսունակութեան, նրա ստեղծագործական կարողութեան, նրա ապագային:

« Այս ամէնը ճշմարիտ է հաղար անգամ, բայց ո՞ւմ գաղափարն է այս. ո՞վ է տասնեակ տարիներ անընդհատ ու յամառ արծարծել ու

կրկնել է այս մտքերը — Հ. Յ. Դաշնակցութեանը: Ուրախ ենք որ թէկուզ ուշ, մեր Չօպանեանները խելքի են եկել, հասկացել են իրենց երէկուայ սխալը, ձեռք են քաշել իրենց երէկուայ « արտառոց ծրագիրներից », եւ էլ չեն հեղնում « Արարատեան » կամ « Երեւանի » « մանրադիտական հանրապետութիւնը », ինչպէս հեղնում էին երէկ, երբ դեսպանութիւններ էին ուղարկում Երեւան, կառավարական աթոռներ նուաճելու յոյսով: Անհրաժեշտ էր որ հայ բոլշեւիկները արհամարհանքով նրանց քթին տային, որպէս զի « լորձնաշուրթն » զետնաքարշութեամբ, կամ սուսիկ փուսիկ, կաթողիկոսական պատգամաւորի համեստ դիմակի տակ կարողանային մի քանի օրով Հայաստան ընդունուելու շնորհին արժանանալ եւ նոր միայն հասկնալ որ իրօք Հայաստանը Հայաստան է եւ ոչ Արարատեան հանրապետութիւն, որ Հայաստանում էլ մարդիկ են ապրում եւ կարիք չկայ ամերիկեան ալիւրի հետ Վիսսին Փարիզից էլ փաշաներ եւ էֆէնտիներ ներածել, կառավարական աթոռների վրայ բազմեցնելու համար: Կրկնում ենք, ուրախ ենք որ մեր Չօպանեանները սկսեւ են խելքի գալ: Լաւ է ուշ քան երբեք: Անոնք սկսել են ըմբռնել Հայաստանի քաղաքական արժէքը եւ եթէ ոչ գործով, գէթ խօսքով կանգնել են Հայաստանի տեսակէտին վրայ: Փոյթ չէ թէ նրանք նորադարձի յաւակնոտութեամբ ու մոլեռանդութեամբ ուղում են հաւատացնել, որ իրենց է պատկանում Հայաստանի գիւտը, որ միայն իրենք են Հայաստանի բարեկամները, որ ճշմարիտ ազգասիրութեան մենաշնորհին միայն իրենք են տէր: Թող այդպէս հաւատան: Կարելւորը այն է որ նրանք այսօր բառ առ բառ կրկնում են ինչ որ Հ. Յ. Դաշնակցութեան դաւանանքն ու գործն է: Եթէ բոլշեւիկութիւնը ազգային դրական գործ չկատարեց, յամենայն դէպս Չօպանեաններին Հայաստանասէր դարձրեց: Այս էլ մի բան է »:

Այս երկար ու շատ յատկանշական հատուածը չեղձակոյտ մըն է աւիամայ չփոթու-

թեանց, դէպքերու խորունկ անհասկացողու-
թեան եւ կարգ մը շատ յստակ կեցուածքներու
գիտակից խեղաթիւումանց: Ամէն Հայ, —
բաց ի աշխատեցողութեան դաւաճաններէ, — միշտ
սիրած է ու պիտի սիրէ Հայաստանը. ատոր
համար ոչ Դաշնակցութեան քարոզին պէտք
կայ, ոչ ալ պոլիւզիվիզներուն: Խնդիրը միշտ կա-
յացած է, ոչ թէ Հայաստանը սիրելու, այլ
գիտնալու մէջ թէ Հայ ազգի քաղաքական ա-
պագային ապահովման համար պատմական այս
կամ այն որոշ ընդհանր ղեկավարող նախընտ-
րելու է « Հայ պետականութեան » վերականգ-
նումի գաղափարին հանդէպ, մեր նախնեաց
կերտած « պետական Հայաստան » ներքին
ո՞րը վերածնելու եւ տեւելու ատակ նկատելու
է ու անոր վերակազմութեան, կենսունակ ու
տեւական դառնալուն համար ո՞ր արտաքին ու-
ժը նպաստաւոր համարելու է: Երբեք չեմ յի-
շեր որ իմ բարեկամներս ու ես « քամահած »
ըլլանք ռուս յեղափոխութեան հետեւանքով
1918ին կազմուած կովկասեան Հայաստանի
հանրապետութիւնը որովհետեւ « փոքր » էր
հողամասով կամ որովհետեւ կովկասեան — ա-
րարատեան էր եւ ոչ թէ վասպուրականեան կամ
կիլիկեան:

1877ի ռուսո — թուրք պատերազմէն մին-
չեւ ցարիզմի անկումը, մեր բոլոր ռուսահայ
եղբայրները՝ իրենց թրքահայ արեւակիցնե-
րուն հետ՝ մեծազօր Ռուսիայէն գրաւուած Հա-
յաստանին մէջ Հայ ազգին համար քաղաքական
յարութեան կարելիութիւն չէին տեսներ, թըր-
քահայաստանի ազատագրման մէջ միայն կը
գտնէին Հայկական հարցին լուծումը (օր մը՝
երբ հանգամանքները ներէին՝ Ռուսահայաս-
տանն ալ ազատագրուած թրքահայաստանին
կցելու ակնկալութեամբ՝ անշուշտ). ատ կը նշա-
նակէր որ Ռուսահայերը ռուսական Հայաստա-
նը չէին սիրեր: Այն ազգասէր Հայ պետերը,
որ, ԺԱ. դարուն, տեսնելով ամբողջ (կովկաս-
եան թէ փոքր — ասիական) Հայաստանը թա-
թար ու թուրք տիրապետութեան տակ ճրդ-
ժուած, Կիլիկիոյ մէջ նոր Հայաստան մը ըս-

տեղծեցին, չէին սիրեր հինաւուրց Հայաստա-
նը: Յարիզմի անկումին հետեւանքով վերա-
ծնած կովկասեան Հայաստանի Հանրապետու-
թեան « անկախութեան » մասին, եթէ իմ բա-
րեկամներս երկիւղ ունեցած են (եւ անոնցմէ
առաջ այդ երկիւղը յայտնած է զօրավար Անդ-
րանիկը, որ միշտ յայտարարած է թէ այդ
Հայաստանը չի կրնար իր անկախութիւնը պահ-
պանել, թէ Ռուսը օր մը պիտի գայ նորէն իր
թաթը դնել Կովկասի վրայ), Կովկասեան Հա-
յաստանը չսիրելնուն համար չէ որ այդ ձեւով
տեսած են իրերը: Անոնք կ'ըսէին՝ « Հայկական
հարցը դրուած է՝ իբր միջազգային հարց՝
թրքահայաստանի համար. անոր ազատագրման
համար է որ խոստումներ եղած են եւրոպական
մեծ պետութեանց կողմէ. դէպքերը բերին որ
Հայաստանի կովկասեան չըջանին մէջ անկախ
պետութիւն մը ծնաւ, բայց ուրիշ դէպքեր կըր-
նան վաղը գայն Զնջել, քանի որ ան ո'չ կրթնած
է ներքին ամուր ուժի մը, ո'չ արտաքին հզօր
ու լուրջ պաշտպանութեան մը վրայ: Հայկա-
կան հարցին ծանրութեան կեղբոնը միշտ պա-
հելու ենք թրքական Հայաստանին մէջ, անո'ր
ազատագրումը պահանջելու ենք, եւ ազատա-
գրուած թրքահայաստանին միացնելու ենք
կովկասեան Հայաստանը »: Ասիկա քաղաքա-
կան տեսութիւն մըն էր, ուր նախասիրութեան
ինդիր չկար: Այդ վերապահումն ընդունելը սի-
ւոյ զգացումէն ուրիշ զգացում չունէին եւ չէին
կրնար ունենալ կովկասեան Հայաստանի Հան-
րապետութեան համար, եւ այդ սէրը ապացու-
ցած էին այն խանդավառ ընդունելութեամբ
զոր ըրին Հայաստանի պաշտօնական ներկայա-
ցուցիչներուն, երբ ասոնք եկան արտասահ-
ման, երբ Հայ բանակի հանգանակութեան ձեռ-
նարկեցին, հանգանակութիւն որուն մերոնք
մասնակցեցան ամենէն ջերմ (եւ ամենէն բնա-
կան) ոգեւորութեամբ: Այդ Հայաստանին ազ-
գարնակութիւնը բնաջնջել սպառնացող սովին
առաջին առնելու նպատակով ամերիկեան փըր-
կարաւ ալիւրը հոն դրկելու համար Ուօշինկ-
Բընի կառավարութեան մօտ կատարուած դի-

մուսններուն մէջ Ազգ. Պատուիրակութեան ոչ — դաշնակցական անդամները այնքան եռանդով աշխատեցան որքան Հ. Հանրապետութեան պատուիրակութեան դաշնակցական անդամները: Լոնտոն, Փարիզ, Սան — Ռեմօ, Ազգ. Պատուիրակութեան ոչ — դաշնակցական անդամները այնքան սիրով քննադիր եղան կովկասեան Հայաստանի պետութեան պաշտօնական ճանաչումը, անոր ընդարձակումը՝ Թրքահայաստանի մէկ մասին միացմամբ՝ ապահովելու համար, որքան Հ. Հանրապետութեան դաշնակցական անդամները:

Ես, անձնապէս, Անահիտի առաջին շրջանի առաջին յօդուածներէս սկսեալ, տարիներով քարոզած եմ որ ո՛չ կովկասեան Հայաստանի, ո՛չ Թրքական Հայաստանի մէջ հայ անկախ տէրութեան մը վերածնունդը կարող էինք յուսալ (այն ատենուան պայմաններուն մէջ), այլ Կիլիկիոյ մէջ. միշտ գրած եմ որ Թրքական Հայաստանի թուրք լուծէ ազատումը՝ ուսական գրաւումի ձեւին տակ միայն կրնայ իրականանալ, ատիկա ներկայացնելով ոչ իբր իտէալ լուծումը այդ հարցին, այլ որովհետեւ ներքին ու արտաքին հանգամանքները այդ լուծումը միայն ցոյց կուտային կարելի. միշտ գրած եմ որ վեց պետութեանց միջամտութեամբ Թրքական Հայաստանը ինքնավար պետութիւն մը դարձնելու, նոյն իսկ անոր վարչական ինքնավարութիւն մը տալու յոյսը անիրագործելի էր եւ ատոր համար կատարուած վտանգաւոր ցոյցերը, թափուած արիւնները զուր էին: Ու մինչեւ ցարդ համոզուած կը մնամ որ եթէ մեր բոլոր յեղափոխական կազմակերպութիւնները՝ այդ շրջանին՝ միացած ըլլային եւ այնքան հերոսական անձնազոհութիւններ, այնքան եռանդ ու դրամ որ վատնուեցան՝ աղէտ միայն յառաջ բերելով, կեդրոնացուած ըլլային Կիլիկիան ծրագրին վրայ, մեծ պատերազմին հետեւանքներուն մէջ մենք կ'ունենայինք նոր Հայաստանի վերածնունդը Կիլիկիոյ մէջ (ինչպէս որ՝ նորէն՝ հակառակ մեր անցեալի բոլոր սը-

խալներուն՝ քիչ մնաց որ պիտի ունենայինք զայն, եթէ ծովէ ծով հայ պետութեան ցնորքը եւ ամերիկեան հողատարութեան միքսթը մեզ մոլորեցուցած չըլլային): Երբ սակայն կովկասեան Հայաստանի Հանրապետութիւնը հիմնուեցաւ, երբ մանաւանդ Համաձայնականութեւն յաղթանակէն յետոյ՝ ան Դաշնակիցներէն սէֆարթօ ճանչցուեցաւ իբր Հայ պետութիւն եւ յետոյ իրաւապէս ալ ճանչցուեցաւ անոնցմէ՝ Սէյրի դաշնագրին մէջ՝ իբր անկախ հայ պետութիւն, ես ոչ միայն մտքէս չեմ անցուցած քամահրել այդ բերկրառիթ իրողութիւնը որ էր արարատեան անկախ Հայաստանի մը անակընկալ բայց իրականացած երեւոյթը, ոչ միայն չեմ պնդած կիլիկիան Հայաստանի մը ծրագրին վրայ (զոր իբր ատանձին ծրագիր հետապնդել արդէն կարելի չէր այլ եւս՝ « միացեալ Հայաստանի » ծրագրին Հայոց ստուար մեծամասնութեան կողմէ ընդգրկուելէն յետոյ), այլ Հայաստանի Հանրապետութեան վարկին բարձրացման ու շահերուն պաշտպանութեան, անոր ուժեղացման ու ընդլայնման համար ինչ որ Ազգ. Պատուիրակութեան ընկերներուս կողքին՝ կրնային ընել իմ համետ միջոցներովս, ըրած եմ: Այս մասին ղեռ բռնելիք ունիմ յօդուածաւարտ քիս յաջորդ մասերուն մէջ:

Բոլոր այս կեցուածքները, յատկ, տրամաբանական ու հետեւողական, ես ունեցած եմ՝ երբ ղեռ չէր կազմուած այն Յար ու Վեպեկան կացութիւնը որ ստեղծուեցաւ այն շրջանին ուր մէկ կողմէ ուս յեղափոխութիւնը յանգեցաւ պոլշէվիզմի յաղթանակին, երեւան եկաւ Խորհրդային Միութիւն անունով քաղաքական մեծ ու նորաձեւ կազմակերպութիւնը, որուն մէջ կովկասեան Հայաստանը՝ խորհրդայնացած՝ մտաւ իբր Կովկասեան Հանրապետութեանց համադաշնակցութեան մէկ անդամը, եւ ուր միւս կողմէ քէմալական Թուրքիան յաղթանակեց՝ Դաշնակիցներու պառակտումին եւ իրարու հանդէպ լարած էնթրիկներուն հետեւանքով, երբ Ծրանսացիք պարպեցին Կիլիկիան եւ բոլոր դաշնակից տէրութիւններն ու

Ամերիկան վերջնապէս ու արմատապէս լքեցին մեր դատը Լօզանի մէջ: Այսօր, ոչ մէկ Հայ կայ չ'է Թրքահայաստանի ո՛չ Կիլիկիոյ մէջ: Ատիկա չի քննարկ մեր ազգային իրաւունքները մեր դարաւոր հայրենիքին այդ շրջաններուն մէջ, մենք կը հաւատանք որ օր մը այդ իրաւունքները գէթ մասամբ գոհացում պիտի գտնեն, բայց այդ օրը հեռու է, նկատի ունենալով՝ իրատեսութիւն՝ եւ առանց գէշ տեսակի ռոմանթիկ լանդսապիկներու՝ թէ՛ մեր ուժերուն չափը եւ թէ՛ մեծ պետութիւններու տրամադրութիւնները մեր հարցին նկատմամբ եւ իրենց իսկ ունեցած իրենց յատուկ ծանր մտահոգութիւնները: Եւրոպական ոչ մէկ տէրութիւն այսօր մտքէն կ'անցընէ Թուրքիոյ դէմ պատերազմ յայտարարել՝ Թրքահայաստանի կամ Կիլիկիոյ ու եւ մէկ շրջանը դրաւելով Հայոց տալու համար, ու եթէ վաղը անոնցմէ մին հակաթուրք աշխարհակալական ծրագիրներ ալ ունենայ, իրեն համար միայն պիտի ընէ այդ բանը եւ ոչ թէ Հայոց: Այսօր, տասերկու տարիէ ի վեր, միակ Հայաստանը զոր ունինք եւ որմէ ուրիշը չենք կրնար ունենալ, Պորհրդային Հայաստանն է, հայ ազգի եւ հայ մշակոյթի ապագան ապահովող միակ ջօշափելի եւ տեւական ուժը, եւ անկից է միայն — ու զինք պաշտպանող զօրութենէն — որ կրնանք սպասել հայկական հարցի չլուծուած բաժինին գէթ մասնակի լուծում մը՝ աւելի կամ նուազ հեռաւոր ապագոյի մը մէջ: Այս ճշմարտութիւնները պոլշէփիքներէն չէ որ սորվեցանք, այլ իրողութիւններէն:

Կատարելապէս քօմիք է Պ. Վրացեան երբ կը յայտարարէ թէ ատիկա միշտ եղեր է Դաշնակցութեան քէզը: Դաշնակցութիւնը իր կազմուած օրէն մինչեւ իր 1906ի ընդհ. պատգ. ժողովը՝ Թրքահայաստանի ազատագրութիւնն ունեցած է իրեն միակ նպատակ, Հնչակեան կուսակցութեան յար եւ նման, կովկասեան Հայաստանի ազատագրումը ապագային ձգելով, — մինչ վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութիւնը նոյն շրջանին իրեն նպատակ

դրած էր՝ առանց հրապարակաւ յայտարարելու՝ Կիլիկեան ապստամբութեան մը պատրաստութիւնը: 1906ի Վիեննայի իր ընդհ. պատգ. ժողովին մէջ, Դաշնակցութիւնը Թրքահայաստանի ազատագրման միայն ձգտող իր ծրագրին կը միացնէր միջազգային ընկերվարական շարժման եւ հակացարական ուս. յեղափոխութեան յարումը: Օսմ. Սահմանադրութեան հռչակումէն յետոյ, Դաշնակցութիւնը, որ միակն եղաւ Թուրքիոյ լուծին տակ զտնուող ազգերու ազատագրական կազմակերպութիւններէն՝ այդ գէպքէն առաջ՝ զերազգայնամօլ ժէօն — Թուրքերու հետ համաձայնող եւ այդ համաձայնութեամբ նպաստեց անոնց յաջողմանը եւ հայկական հարցին որոշ ատենի մը համար թաղմանը, չորս տարի օսմանեան — հայ խորհրդարանական, լրագրական, ճառախօսական գործունէութիւն մը ունեցաւ, ոչ Թրքական ոչ ուսական Հայաստանի ազատագրման կարենալով մտածել: Պալքանեան պատերազմներու ատեն, ան, իր Վիեննայի համագումարով ընդգրկած ընկերվարական ու հակացարական ուղղութիւնը մէկգլի դրաւ եւ Ազգային Պատուիրակութեան եւ ազգին միւս կազմակերպութեանց հետ յարեցաւ Ֆրանսայի, Անգլիոյ եւ մանաւանդ ցարական Ռուսիոյ օգնութեամբ Թրքահայաստանի համար վարչական ինքնավարութիւն մը ստանալու ձգտող ուղղութեան: Մեծ պատերազմի ատեն բացայայտութեն յարեցաւ Դաշնակցներուն կողքին Գերմանին ու Թուրքին դէմ կռուելով անոնց յաղթանակէն Թրքահայաստանի եւ Կիլիկիոյ մէջ հայկական ինքնավարութիւն մը ձեռք ձգել իլն նպատակ ունեցող գործունէութեան, ուղղութիւն որ Ազգային Պատուիրակութեան եւ Կովկասի ու արտասահմանի հայ ժողովուրդի ստուար մեծամասնութեան կողմէ ընդգրկուած էր: Երբ ուս. յեղափոխութեան հետեւանքով կազմուեցաւ կովկասեան Հայաստանի Հանրապետութիւնը, արտասահմանի դաշնակցականները՝ միւս բոլոր կուսակցութեանց եւ չէզոքներու հետ՝ Ֆրանսայի հովանաւորու-

թեան տակ Կիլիկիոյ մէջ նոր Հայաստանի մը ստեղծման յարած կը մնային, արեւելեան լեզէոնին մէջ ունէին կամաւորներ ինչպէս ոչ — դաշնակցական այլ խմբակցութիւններ եւ այդ ինչոյն վրայ կեցան մինչեւ ամերիկեան մանտայի զաղափարին ծագումը. յետոյ Երեւանեան գոյութիւն ունեցող Հանրապետութիւնն ու Կիլիկիոյ մէջ հաստատուելիք Հանրապետութիւնը միացնելով ամերիկեան մանտայի տու՜ ձովէ ծով Հայաստանի ծրագրին յարեցան՝ ազգին ստուար մեծամասնութեան հետ։ Այդ բոլոր յոյսերուն ցնդելէն ու կովկասեան Հայաստանի խորհրդայնացումէն յետոյ, Դաշնակցութիւնը, պոլշէվիք ընթիմի տակ այդ Հանրապետութիւնը պարզապէս Ռուսիոյ նահանգ մը դարձած նկատելով, ատեն մը մտածեց՝ արսասահմանի հակապոլշէվիք կովկասեան այլ կազմակերպութեանց հետ միանալով՝ զայն, Եւրոպայի այս կամ այն տէրութեան օգնութեամբ, «համայնափար Ռուսիոյ լուծէն» ազատել եւ իր անկախութիւնը դարձնել անոր։ Յետոյ, ատկից յուսահատած կամ ինքն իսկ բմբռնելով այդպիսի վերարեւմտեան մը ազգամիասնոյթը, կովկասեան Հայաստանը ատեն մը հանգիստ ձգելով՝ յանկարծ մտածեց Քիւրտերու ապստամբութեան օգնել, թրքական Քիւրտիսթանն ու թրքական Հայաստանի մէկ մասը թուրք լուծէն ազատելով անկախ Քիւրտիսթանի մը կողքին անոր դաշնակից անկախ Հայաստան մը ստեղծել թրքական Հայաստանի մէկ շրջանին մէջ, մինչ իր մէկ հատուածը ոռայսօր զատուած է այդ կուսակցութեան դասական ղեկավարներէն եւ «Մարտկոցական» շարժումը ստեղծած է, աչքերը կը դարձնէ դէպ ի այն ուղեգիծը զոր ԺԱ. դարուն Արժրունեան տոհմին պատկանող Ռուբէն իշխանը ընդգրկեց ու յաջող ելքի մը յանգեցուց, ուղեգիծ զոր բողեգրեց Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութիւնը՝ առանց հայ ժողովուրդին մէջ զրոնելու այն օգնութիւնը որուն արժանի էր այդ ծրագիրը, Դաշնակցութենէն արհամարհանք ու հեղնութիւն միայն լսելով՝ («Կիլիկիան մի

պունկտ է, Հայաստան չէ, դադութ է ... »), ուղեգիծ որ գործադրելի ըլլալէ դադրած է դժբաղդարար՝ երէկուան տիտուր ու ծանր գէպքերէն ի վեր։

Պարագաներուն համեմատ ազգային ազատագրութեան գործին կեդրոնավայրն ու գործունէութեան ձեւն ու մեթոտը որոշելը, նպատակն անփոփոխ պահելով գործադրութեան եղանակը փոխելն ու իրականութեան պահանջներուն պատշաճեցնելը, ու եւ է քաղաքական կազմակերպութեան (մեծագոյն անկախ ազգերու կառավարութեանց ինչպէս եւ աղատագրութիւն ցանկացող լծակիր ժողովուրդներու յեղափոխական քօմիթէներուն) իրաւունքն է ու նոյն լուկ պարտականութիւնը։ Ձէ կարելի սակայն չնկատել որ Դաշնակցութիւնը չափը անցուցած է ծրագրի եւ ուղղութեան յանկարծական փոփոխմանց մէջ, փոփոխութիւններ որ, ծայրայեղ պատեհապաշտութեան մը մէջ, մերթ ազգին էական շահերէն աւելի կուսակցութեան վարկն ու տիրապետութիւնը կանդուն պահելու նկատումէն ծագած են։ Ու Պ. Վրացեան, որ պարագլուխներէն մին է ծայրայեղ արագութեամբ ու թեթեւութեամբ մէկ թէղէն միւսն անցնող այդ կուսակցութեան, որ ինքն իսկ այդ կուսակցութեան ամենէն սոսկալի կերպով պատեհապաշտ արարքներէն մին գործած է՝ կովկասեան Հայաստանը աւերող, Հանրապետութեան հողամասին կէսը խլող, Հայ պետութեան անկախութիւնը կործանող Քեւալիմ Քարապէքիրին օգնութիւնը հայցելով՝ Հանրապետութեան մնացորդին խաղաղութիւն եւ ապահովութիւն բերող ոռու ու հայ պոլշէվիքներուն դէմ (օգնութիւն որ յայտնի էր որ պիտի չգար, եւ որ եթէ գար՝ ողջ մնացած Հայաստանն ալ ընդ միշտ ջնջուած կ'ըլլար), Պ. Վրացեան, կ'ըսեմ, այս բոլոր յեղեղումներէն յետոյ որոնց մասնակից եղած է կամ գլխաւոր դերակատար, ինչպէս կը յանդղնի յայտարարել թէ մենք՝ եւ այն ալ որպէս թէ վերջին կաթողիկոսական ընտրութենէն ի վեր՝ հիմայ եկեր յարեւ ենք թէղի մը որուն միշտ անխախտօրէն

փարած մնացեր է եղեր Դաշնակցութիւնը ...

Իմ բարեկամներս ու ես աւելի քան տասը տարի է որ յարած ենք թէզի մը, որ նոր է բողոքովին, բողոքովին նոր ու հզօր իրաց վիճակի մը ծնունդ, թէզ զոր մենք ենք յղացած ու բանաձեւած, թէզ զոր կրնար կաղմել միայն խմբակցութիւն մը որուն նշանաբանն է՝ « Ազգին շահը կուսակցութեան շահէն վեր դնել միշտ »։ Թէզ որ բողոքովին տարբեր է « միացեալ եւ անկախ Հայաստան » ի ներկայ պարագաներուն մէջ անամէջ, գրգռիչ ու վտանգաւոր թէզէն, որ կը յենու միմիայն Սորհ. Հայաստանին վրայ՝ իբր թանկագին, բեղմնաւոր ու մէկհատիկ իրականութեան վրայ զոր ունինք, իբր միակ դրական ուժին որ կարող է պահպանել հայ ազգը, հայ հայրենիքը, հայ մշակոյթը, եւ որուն զօրացումով, դարգացումով ու լրացումով միայն կրնայ օր մը կատարուիլ արդարութեան գործը, որուն ապագայ իրականացման անայլալօրէն հաւատաւոր կը մնանք։

Ոչ թէ մենք ենք որ Դաշնակցութեան թէզին եկեր յարեր ենք հիմայ, այլ՝ ճիշդ հակառակը՝ Դաշնակցութիւնն է որ այս վերջերս սկսած է մօտենալ (չատ քիչ, չատ տարտամ, բայց զգալի չափով մը) մեր թէզին։ Տեսնելով խորհրդային ընթացի տեսականութիւնը, ամբողջութիւնը, հետզհետէ քայլ առ քայլ բնաշրջուելով՝ դէպ ի նորմալացում, դէպ ի կայունացում դիմելը, տեսնելով Սորհ. Հայաստանի մէջ կատարուած անհրաժեշտ յառաջդիմութիւնները, տեսնելով արտասահմանի Հայոց մեծ մասին մէջ Սորհ. Հայաստանի հանդէպ համակրական զգացումներու տարածումը, հոն ներգաղթել ուզող տասնեակ հազարաւոր Հայերու բուն շարժումը եւ անոնցմէ արդէն տասը տարուան ընթացքին երեսունեւհինգ հազարի չափ դացած տեղաւորուած ըլլալը, տեսնելով միւս կողմէ հակախորհրդային ուս ու կովկասեան կազմակերպութեանց ճիգերուն ամլութիւնը, Ֆրանսայի, Լեհաստանի ու Ռումանիոյ մերձեցումը Սորհ. Միութեան եւ ատով այդ Միութեան զօրացումը, տեսնելով նաեւ որ քրդական

ապստամբութեան շնորհիւ Թրքահայաստանի մէկ շրջանին անկախութիւնը ձեռք բերելու խօսական ծրագիրը Թուրքիոյ Քիւրտերը փճացնել, քրդարեակ շրջաններու մէջ մնացած Հայերը արտաքսել տալէ եւ քէմալական Թուրքիան Սուրիոյ Հայոց կատաղի թշնամի դարձնելէ ուրիշ արդիւնք չունեցաւ, Դաշնակցութիւնը, իր թերթերուն մէջ շարունակելով հանդերձ խմբագրական յօդուածներով խորհ. ընթացի հայհոյել եւ անոր մէջ ամէն ինչ սեւ ցոյց տալ, ամբողջ սիւնակներ կը նուիրէ Սորհ. Հայաստանի մէջ կատարուած մտաւոր ու նիւթական վերաշինութեան գործերուն մասին լուրեր տալու, ու շարք մը յօդուածներով ալ « Ներգաղթը քաջալերելու ենք, շինարարական գործին օգնելու ենք » կ'աղաղակէ։ Դաշնակցութեան « Մարտկոցական » հերձուածը, որ նոյն բանը կ'ըսէ իր թերթին մէջ, աւելի տրամաբանական է, քանի որ ան, մօտենալով Ռամկ. - Ազատական թէզին, դադրեցուցած է Սորհ. Հայաստանի վարիչներուն դէմ կոյր, կրքոտ ու նեղմիտ պայքարը, անկեղծօրէն կը գնահատէ հոն կատարուող գործունէութեան դրական կողմերը, թէեւ — հոգ կը զատուի մեզմէ — հին երազատես « յեղափոխութեան » հետքերը դեռ պահելով՝ կ'ուզէ իր ուժերը ոչ թէ յատկացնել Սորհ. Հայաստանի զօրացման նպատեւում, այլ զուտ Թրքահայկական որոշ ծրագրի մը, որ, ինչքան ալ ըլլայ համակրելի, ներկայ հանգամանքներուն մէջ անիրագործելի է։ Դաշնակցութեան պաշտօնական, « Բիւրոյական » զանգուածին ներկայ դիրքը գերադասուելիքն անտրամաբանական ու հակասական է. եւ Պ. Վրացեան անբարեխղճութեան զազաթնակէտը կը բարձրանայ երբ, անտեսելով իր կուսակցութեան այժմեան թաքթիքին այդ հակասականութիւնը, կը յայտարարէ թէ ներգաղթին ու Սորհ. Հայաստանի շինարարական գործին օգնելու մեր հրաւերը, զոր կ'ուղղենք տասը տարիէ ի վեր արտասահմանի Հայոց, Դաշնակցականներու հետեւողութիւն մըն է եղեր ... Ինչպէս որոշ հարցի մը հանդէպ յըս-

տակօրէն ու յարատեւօրէն դրական կեց-
ուածք մը կրնայ հետեւողութիւն ըլլալ արտա-
քուստ երկդիմի բայց ներքուստ հիմնապէս
ժխտական կեցուածքի մը: Վերջին երկոտաս-
նամեակի առաջին տարիներուն երկդիմի ալ չէր
այդ կեցուածքը, այլ բացէ ի բաց ժխտական.
վերջերս՝ իրենց ուղղութիւնն է՝ տեսականօրէն
կողմնակից ըլլալ ներգաղթի եւ շինարարու-
թեան օգնելու, բայց իրենց իսկ ամենօրեայ
փրփրականտով այդ օգնութիւնը անհնար
դարձրնելու ճգնիլ: Անհերքելի է որ եթէ միմի-
այն դաշնակցական մամուլը գոյութիւն ունե-
նար արտասահմանի մէջ, մէկ հատ դաղթական
և. Հայաստան դացած, մէկ սանթիմ և. Հա-
յաստանի կառավարութեան ղրկուած չէր ըլ-
լար: Որովհետեւ կամ այն է որ և. Հայաստան
Էթոսը մըն է ու անոր այժմեան վարիչները
Մոսկուայէն վարձուած ազգատեսաց եւ անպար-
կէշտ քողմօփօլիթներ են, ինչպէս տարիներէ
ի վեր կը դրեն դաշնակցական թերթերը, եւ
այդ պարագային անիմաստ պիտի ըլլար մեր
գաղթականները այդ գէհներին մէջ նետել ու հոն
ղրկել մեծ գումարներ, որոնք՝ ինչպէս հարիւր
անգամ դրած են դաշնակցական թերթերը, ի-
րենց ազգասիրական նպատակին պիտի չծառա-
յէին ու պոլչէվիք միջազգային փրփրական-
տի գանձարանին մէջ պիտի հալէին. եւ կամ
պէտք էր, ըստ այն ուղեգծին զոր բանաձեւաց
ու քարոզեց առաջին օրէն Ռ. Ա. կուսակցու-
թիւնը եւ զոր այնքան բեղմնաւոր կերպով գոր-
ծադրեց Հ. Բ. Ը. Միութիւնը, այժմեան Հա-
յաստանը նկատել իբր միակ Հայաստանը զոր
ունինք, զայն գնահատել, յարգել ու սիրել իբր
Հայ պետութիւն, անոր կառավարութիւնը
ճանչնալ իբր մեր հայրենիքի այժմեան օրինա-
ւոր կառավարութիւնը, ու խորհրդային բէթի-
մի ընկերական ըմբռնումներու ինչ ինչ կէտե-
րու մասին մեր գաղափարական տարբերու-
թիւններուն հաւատարիմ մնալով հանդերձ,
հայրենաշէն ու ազգահաւաք գործին մէջ առանց
վերապահման լրջօրէն եւ բոլոր սրտով աջակ-
ցիլ ու գործակցիլ Հայաստանի կառավարու-

թեան ու ժողովուրդին: Տասերկու տարիէ ի վեր
արտասահմանի գործակցութիւնը ներգաղթի
ձեռնարկներուն եւ Հայաստանի ժողովուրդին ու
կառավարութեան վերաշինական ճիգերուն, ե-
ղած է ոչ թէ վրացեաններու քարոզին հետե-
ւանքով, այլ հակառակ այդ քարոզին: Պ. Վը-
րացեան կը թուի մոռցած ըլլալ այն երկարա-
պատում յօդուածները զոր ինքն իսկ՝ իր շատ
մը ընկերներէն յետոյ՝ հրատարակած էր Պոս-
թին « Հայրենիք » ին մէջ եւ որ կը ջանային
հաստատել թէ Նուպարաշէնի համար հաւաք-
ուած ու Երեւան ղրկուած գումարները իրենց
նպատակին պիտի չգործածուին, թէ պոլչէվիք
կառավարութիւնը անհնար է որ Պօղոս Նուպա-
րի պէս պուրժուայի մը անունը պահէ այդպիսի
գիւղաքաղաքի մը վրայ՝ եթէ երբեք չինէ զայն,
եւ թէ նոյնիսկ՝ աչքի թօզ փչելու համար՝ եթէ
գիւղակ մը չինէ այդ գումարներուն մէկ փոքր
մասով, անշուշտ Սթալինաշէն կամ ատոր
պէս անուն մը պիտի դնէ անոր ... : Եւ սա-
կայն, Նուպարաշէնը կառուցուելու վրայ է իբր
ստուար ու գեղեցիկ գիւղաքաղաք մը, ու կա-
ռավարութիւնը որոշած է զայն աւելի եւս ըն-
դարձակել ու քաղաք մը դարձնել ու պահել
ընդ միշտ Նուպարաշէն անունը զոր ան արդէն
իսկ կը կրէ:

***

Պ. Վրացեան այնքան գոհակի որքան հիմ-
նովին սխալ բան մը կ'ըսէ՝ աւելցնելով թէ Զօ-
պանեան եւ ընկերները « Հայաստանասէր »
դարձեր են յորմեհետէ « բոլչէվիկները իրենց
քիին տուեր են » եւ յորմեհետէ « սուսիկ փու-
սիկ, կաթողիկոսական պատգամաւորի դիմակի
տակ կարողացեր են մի քանի օրով Հայաստան
ընդունուելու շնորհին արժանանալ ... »:
Հայաստանի այժմեան քաղաքական վարիչնե-
րէն բոլոր անոնք որ վերջին տարիներու ըն-
թացքին Փարիզ եկած են, բարեկամական վե-
րաբերմունք ունեցած են ընկերներուս եւ
ինծի հանդէպ, ինչպէս եւ մենք անոնց
հանդէպ: « Արհամարհանք » Պ. Վրացեանի

Հիւանդ երեւակայութեան մէջ միայն գոյութիւն ունի: Եթէ երբեմն երեւանեան ճառերէ կամ յօդուածներէ ոմանց մէջ երեւցած են մեզ դաշնակցականներուն հետ մէկ տոպրակի մէջ դնող կամ մեզ դատաւիւտող ու հեզնող հատուածներ, ատոնք հեռուէն մեր բռնած դիրքը լաւ չհասկցած կամ անճիշդ տեղեկութիւններէ մոլորուած մարդոց սխալներ են, ու մերթ ալ բնական արտայայտութիւններ են որոշ հարցերու մէջ զաղափարական տարբերութիւններով մեզմէ բաժնուող հայրենակիցներու կողմէ: Յայտնի է որ ընկերական հարցին, գեղեցկազդիտական եւ այլ խնդիրներու մէջ՝ որոշ կէտերու վրայ մեր համոզումները ւարբեր են: Եւ այդ տարբերութիւնները մենք ալ մեր մամուլին մէջ միշտ արտայայտած ենք: Այդ տարբերութիւնները որոշ են: Անոնք համայնավար են, մենք ոչ իսկ ընկերավարական: Մենք ազատական ենք եւ ուսման, ինչ որ չի նշանակեր պահպանողական ըլլալ (ինչպէս Վրացեանները կը կարծեն): Մենք ունինք այն աշխարհայեացքը զոր ունի Ֆրանսայի մէջ արմատական կուսակցութիւնը, (որ ձեռք երկընցուցող խորհրդ. Միութեան): Առանց մարքսիստ ըլլալու, մենք աւելի ազատամիտ ենք քան դաշնակցական պարագլուխները, որոնք, բաց ի մէկ քանիւն, ինքզինքնին ընկերավարական կ'անուանեն, բայց իրապէս պահպանողական են եւ « ազգայնամոլ » (ինչ որ « ազգասէր » կամ « ազգայնական » առողջ ըմբռնումին ախտաւոր ծայրայեղութիւնն է): Մենք կը գնահատենք Խ. Հայաստանի ղեկավարներուն ժողովրդանուէր գործունէութիւնը, եւ գնահատենք այդ գործունէութեան մէջ ինչ որ մեր ազգային հասկերուն ծառայութիւն կը մատուցանէ, քննադատելով հանդերձ դիրքնք այն կէտերուն մէջ որ մեր սկզբունքներուն համաձայն չեն: Եւ անոնք, Վրացեաններէն շատ աւելի իրատես ու խոհական, այնքան յիմար չեն որ արհամարհեն գործակցութիւնը զոր կը բերենք, յօգուտ մեր ազգին գերագոյն շահերուն, իրենց հայրենազէն ճիղերուն:

Ինձմէ առաջ՝ ընկերներէս ոմանք գացած են Խորհ. Հայաստան, առանց կաթողիկոսական պատգամաւորի հանգամանք ունենալու, եւ շատ լաւ ընդունուած են: Ես ինքս, եթէ հարկ եղած նիւթական միջոցներն ունենայի, առանց կաթողիկոսական ընտրութեան առիթին սպասելու՝ շատոնց գացած կ'ըլլայի հոն: Պ. Վրացեան գիտէ սակայն որ նոյն իսկ կաթողիկոսական պատգամաւոր ընտրուելով, քիչ մնաց որ չկարենայի այդ ճամբորդութիւնը կատարել. հայ կամաւորներու բացած հանգանակութեան շնորհիւ է որ կրցայ թէ՛ Հայաստանեայց Ազգային Եկեղեցւոյ Պետին ընտրութեան մասնակցիլ եւ թէ՛ Խորհ. Հայաստանը տեսնելու փափաքս ըրականացնել: Եւ ընդունելութիւնը զոր ինձի ըրին Հայաստանի քաղաքական ու մտաւորական ղեկավարները, ոչ թէ քանի մը օրուան այլ աւելի քան մէկ ամսուան ընթացքին ուր հոն մնացի, իր սիրալիրութեան մէջ այնքան աղինիւ էր որքան տղեղ են թեթեւօրիկութիւնն ու զձեռութիւնը զոր այս յօդուածաշարքին ինչ ինչ մասերուն մէջ Պ. Վրացեան ցոյց կուտայ իմ անձիս հանդէպ:

***

Պ. Վրացեան շատ անխոհեմ քան մը կ'ընէ գերջապէս՝ յիշատակելով Նանսէնի գիրքը Հայաստանի մասին: Այդ գործին առաջին մասերը, ուր Հայութեան այդ վեհօգի բարեկամը մեր ազգի անցեալին ու անմիջական երէկին վրայ կը խօսի, լի են այն համատարած համակրութեամբ որ անոր սիրտը կը լեցնէր զէպ ի սմէն ինչ որ հայկական է, բայց գրեթէ քաղուած են եւ նուազ արժէք ունին քան այն բաժինը ուր ան կ'արտայայտէ իր անձնական տրպաւորութիւնները Խորհ. Հայաստանի մասին, ուր զնաց եւ մարդիկն ու իրերը անձամբ տեսաւ: Պ. Վրացեան թող ուշադրութեամբ անգամ մը եւս կարդայ այդ բաժինը եւ պիտի տեսնէ թէ ինչպիսի ըմբռնողական ու գնահատական վերաբերմունք մը կայ հոն զէպ ի այն

զործը զոր կը կատարեն Պորհ. Հայաստանի ղեկավարներն ու ժողովուրդը, վերաբերմունք որ կատարեալ հակապատկերն է Վրացեաններու սխտեմատիկ ուրացումի ու քամահրումի կեցուածքին: Նանսէն, աղատամիտ ազգասէր ուսմկավար եւրոպացի գիտուն մը, ճիշդ մեր մտայնութիւնը ունեցող, Պորհ. Հայաստանի հանդէպ բռնած է այն նոյն դիրքը զոր ընկերներս ու ես կը բռնենք տարիներէ ի վեր:

***

Պ. Վրացեան, իր չորրորդ յօդուածի երկրորդ մասին եւ հինգերորդին ամբողջութեան մէջ՝ կը ճշնի ապացուցանել թէ 1. Ես Կովկասեան Հայաստան երկու անգամն ալ կաթողիկոսական ընտրութեան պատճառով դացած ու հոն քիչ առեն մնացած ըլլալով, անոր մասին ունեցած ծանօթութիւնս հարեւանցի է ու սխալախառն, եւ 2. Թէ դիտմամբ՝ կուսակցամոլական նկատումներով՝ կամ բանաստեղծի յարափոփոխ քմահաճ տրամադրութիւններու համեմատ՝ Հայաստանի երէկը սեփ - սեւ կը ներկայացնեմ ու այսօրը անբծօրէն լուսավառ: Երկու մեղադրանքներն ալ անհիմ են:

Անշուշտ՝ մտքէս չեմ անցըներ թէ Կովկասեան Հայաստանը կը ճանչնամ ինչպէս Հայ մը որ հոն ծնած ու երկար ապրած է. այդպիսի յաւակնութիւն ունենալէ հեռու եմ. բայց այն ինչ որ տեսած եմ հոն, կը կարծեմ լաւ ու ճիշդ տեսած ըլլալ, ու իմ տեսածս է որ պատմած ու մեկնարանած եմ յօդուածիս մէջ (ուր՝ արդէն միմիայն կովկասեան Հայաստանի երէկն ու այսօրը չէ որ համեմատութեան դրած էի, այլ Հայաստանի բոլոր մասերուն մէջ եւ Հայաստանէն դուրս ապրող բովանդակ Հայութեան երէկն ու այսօրը): Զուեւտականն այն է որ Պ. Վրացեան Հայաստանի մասին իմ « տգիտութիւնս » ցոյց տալու իր փանքերուն մէջ՝ իր տգիտութիւնն է որ երեւան հանած է: « Արայի Լեռ » անունը, զոր « հին անկախ Հայաստանի կենդանի յիշատակներու » շարքին մէջ դրած

էի, իրեն կը թուի իմ երեւակայութենէս ծնած անգոյ անուն մը, ու կը ծաղրէ զիս « Արայի Լեռ » ին քով sic! մը դնելով եւ յայտարարելով թէ Հայաստանի մասին բոլոր գիտցածս « Արայի Լեռ » ին չափ միայն վաւերական է: Արդ, Արայի Լեռը, հեռու իմ մէկ քմածին ստեղծումս ըլլալէ, Հայաստանի հանրածանօթ լեռներէն մէկն է. ես դայն աչքովս տեսած եմ 1908ի դեկտեմբերին, երբ Կոմիտաս վարդապետին հետ էջմիածինէն դացի Օշական ու Աշտարակ: Ան կը գտնուի Աշտարակի ետեւը, ո՛վ գիտէ որքան հին ժամանակներէ ի վեր կրելով այդ անունը զոր ժողովուրդը տուած է իրեն. անկից ոչ հեռու, կը գտնուի ուրիշ լեռ մը զոր ժողովուրդը կոչած է « Շամիրամայ Լեռ »: Ահա՛ ինչ որ դեռ չի գիտեր Նոր Նախիջեւան ծնած, բայց Հայաստան բաւական երկար ապրած ու նոյն իսկ՝ մեր չար բաղդէն՝ Հայաստանի վարչապետ ալ եղած այս տարօրինակ Հայորդին:

Իսկ թէ ինչքան անճիշդ եւ անարդար է կուսակցամոլութեան կամ բանաստեղծական քմահաճութեան մեղադրանքը զոր ինծի կ'ուղղէ, քիչ յետոյ պիտի որոշապէս ցոյց տամ:

Մեր երէկին ու այսօրին գնահատման մէջ իմ որպէս թէ ի յայտ բերած « փոփոխամտութիւնս » եւ « չափազանցամիտութիւնս » հաստատելու համար, Պ. Վրացեան կը շարէ հետեւեալ սնամէջ ու վարնոց տողերը. « Հայաստանը երէկ Պ. Զօպանեանի համար « դէպքերու բերմամբ ծնած տկար ու խախուտ Արարատեան Հանրապետութիւն » էր, իսկ այսօր « միակ փրկութեան լաստը մեր ազգին ու մեր մշակոյթին համար » ... Պ. Զօպանեանը երէկ ուսերիմ թշնամի էր Հայաստանի իշխանութեան եւ այսօր էլ դեռ քէն ու ոխով, կոյր ատելութեամբ արտասանում է նրա անունը, մինչ բոլշեւիկ իշխանութեան առջեւ ծնրադիր՝ խուռնկ է ծխում, դէթ բառերով, հաւատացեալի ջերմեռանդութեամբ: ... Պ. Զօպանեանը լուսաւոր գոյներով է նկարագրում բոլշեւիկեան կարգերը Հայաստանում: Նրա տեսողութեան ամէն ինչ պատկերանում է « խանդավառիչ »:

Եւ որպէս զի ուրիշներ չէին էլ փայլուն երեւայ, աշխատում է ամենասեւ ներկով ներկել անցեալը: Եւ իրօք Պ. Զօպանեանի գրչի տակից Ռուսահայոց անցեալը դուրս է գալիս ծայր աստիճանի յուսահատական: ... Նա գիտակցօրէն է սեւացնում անցեալը, որպէս զի բոլշեւիկեան ներկան երեւայ աւելի սպիտակ: Նա այնքան կողմնակալ է, այնքան աշտու եւ նեղմիտ, որ նախապատերազմեան Հայաստանից անմիջապէս անցնում է Պորճ. Հայաստանին, Հայաստանի Հանրապետութիւնը նրա համար որպէս դրական երեւոյթ գոյութիւն չունի. Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ նա միայն բացասական բաներ է տեսնում »:

Ասոնք խուժանավարական շոշորգութիւններ են, որ բոլոր մը չեն գիմանար լուրջ քննադատութեան: Զգուելի զրպարտութիւն է Հայաստանի Հանրապետութեան հանդէպ « ռիւսերիմ թշնամութիւն » վերագրել ինծի եւ բոլոր այն արտասահմանեան Հայերուն որ դաշնակցական չեն, այսինքն գաղութահայ զանգուածին ամենաստուար մեծամասնութեան: Դարերու գերութենէ յետոյ իր ինքնավարութիւնը վերագտած այդ փոքրիկ Հայ Պետութիւնը, ինչ քան ալ դէպքերու բերմամբ ստեղծուած, ինչ քան ալ խախուտ, այնքան սիրելի էր ոչ – դաշնակցական Հայերուն որքան դաշնակցականներուն, եւ ուրիշ կերպ չէր կրնար ըլլալ: Երբ վերածնած Հայաստանի Պորճդարանի նախագահ Ահարոնեանը Փարիզ հասաւ, ես եմ որ կազմեցի առաջին հրապարակային ժողովը որպէս զի ան հայրենիքին խօսքն ըսէ մեր գաղութին: Երբ Հայաստանի Հանրապետութեան վարչապետ Պատիսեանը եկաւ արտասահման, ոամկ. – ազատականներն ու չէզոքները այնքան խանդավառութեամբ զինք ընդունեցան, բանակի հանդանակութեան այնքան եռանդով մասնակցեցան որքան դաշնակցականները: Այդ Հանրապետութիւնը որ դաշնակցականներու ձեռքով չէր հիմնուած, դաշնակցական ղեկավարներու ինքնամոլարար անոր կառավարութիւնը միմիայն իրենց ձեռքն առնելուն հետեւ-

ւանքով վերջ ի վերջոյ գերագոյն ազնաներուն ենթարկուեցաւ: Դաշնակցական կառավարութեան սխալներուն հանդէպ մեր սրտնեղութիւնը աններելի է հայրենիքին հանդէպ հակակրօնական անկարելի զգացումին չարափոխել: Անոնք որ այդ տկար ու վտանգներով պաշարուած Հայաստանին ղեկավարութեան մէջ ազգին բոլոր հոսանքներուն, բոլոր ուժերուն ներկայացուցիչները համախմբուած տեսնել ուղեցին, աւելի լուրջ ու խոր սիրով մը դայն սիրելին ասպացուցին քան դաշնակցական ղեկավարները որ, իսկապէս « իրենք իրենց վրայ սիրահարուած եւ իրենցմէ դուրս ամէն ուժ արհամարհելով », այդ նորածին Հանրապետութեան չարաչար պարտութեան եւ կսկծալի կորուստներուն պատճառ դարձան:

Պորճ. Հայաստանի հանդէպ մեր դիրքին մէջ ո՛չ « ծնրադրութիւն » ո՛չ « խնկարկութիւն » կայ՝ նման այն իսկապէս ծնրադիր պաղատանքին որով վարչապետ Վրացեանը Քեազիմ Քարապէթիի զինուորական օգնութիւնը կը հայցէր պոլշէվիք ռուս ու հայ ուժերը Հայաստանէն հեռացնելու համար: Մենք կ'ընդունինք արդարեւ որ Պորճ. Հայաստանը միակ փրկութեան լաստն է հայ ազգի եւ հայ մշակութի զոյութեան համար, որովհետեւ ուրիշ Հայաստան չունինք եւ կարելի ալ չէ ներկայ պայմաններուն մէջ որ ունենանք, եւ որովհետեւ այդ Հայաստանը իրեն իրական ու դրական պաշտպան ունի իր դրացի ու շահակից զինուորական ու քաղաքական այն մեծ կազմակերպութիւնը որ է Պորճ. Միութիւնը, մինչ երէկուան մեր Հանրապետութիւնը պղատոնական պաշտպաններ միայն ունեցաւ յանձին հեռաւոր դաշնակիցներուն որ անոր ծայրագոյն վտանգի լոպէին դայն իր բաղդին լքեցին. այդ վերջինները ոչ միայն անօգնական ձգեցին Կովկասեան Հայաստանի Հանրապետութիւնը, այլ եւ Կիլիկիան պարպեցին ու Լօղանի խորհրդածողովին մէջ ու եւ է լուրջ ճիգ չըրին Թրքահայաստանէն կամ Կիլիկիայէն դէթ չըջան մը Թուրքերէն սղահանջելու՝ որպէս զի հարիւր հազարաւոր

աստանդական հայրենազուրկ մեր դաղթականները հոն կարենային հաւաքուիլ ու իրենց հայրենի հողին վրայ իրենց տոհմային կեանքով ապրիլ: Եթէ ճիշդ է որ խորհրդային ըէժիմի մուտքը Հայաստանի մէջ վերջ դրաւ անոր միջադպանօրէն ճանչցուած անկախութեան, (որ Սէվրի դաշնագրով նուիրագործուած էր, բայց որ այդ պատուելու դատապարտուած դաշնագրին պէս՝ չտեսելու սահմանուած էր դժբաղդաբար), եթէ ճիշդ է որ այդ անկախութեան սահմանափակումը զրկեց աշխարհի չորս կողմ ցրուած Հայերը Հայ պետութեան քաղաքացիները դառնալու եւ Հայ ազգայնութեամբ ապրիլ կարենալու թանկագին առաւելութենէն — ինչ որ կը յուսանք թէ օր մը պիտի վերստանան Սորհ. Հայաստանէն հեռու ապրող եւ անոր քաղաքացի դառնալ ցանկացող Հայերը, — նոյնքան ճիշդ է թէ ան Հայաստանի ազգարնակութեան, — Հայութեան ամենէն կարեւոր կեդրոնական զանգուածին — որ Թուրքին տիրապետումով բացարձակ բնաջնջման վտանգի մէջ էր, Փիղիքական դոյութիւնը փրկեց եւ « հայ ազգի » եւ « հայ մշակոյթի » կեանքը ընդ միշտ ապահովեց. այնպէս որ ըսել թէ Սորհրդային Հայաստանը փրկութեան միակ լատն է հայ ազգին համար, ոչ թէ շողոքորթութիւն է, այլ կամաւ կոյր դառնալ չուզողներու համար՝ արտայայտումն է պայծառօրէն տեսանելի ճշմարտութեան մը, զոր ըմբռնելն ու զնահատելը հայրենասիրական պարտականութիւն կը նկատենք:

Գալով այն նկատողութեան թէ իմ յօդուածիս մէջ ես « ամէն ինչ լուսաւոր կը տեսնեմ Սորհ. Հայաստանի կարգերուն մէջ », թէ հոն « ամէն ինչ ինծի կը ներկայանայ խանդավառիչ, եւ թէ կ'աշխատիմ « ամենասեւ դոյներով ներկել անցեալը », կը բաւէ որ ո եւ է անկողմնակալ եւ ուշիմ Հայ (այսինքն Պ. Վրացեանէն տարբեր Հայ մը) կարդայ իմ գրուածքս, տեսնելու համար որ ատիկա ճշմարտութեան չի համապատասխաներ: Արեւելահայութեան — ինչպէս եւ արեւմտահայութեան — մօտիկ անց-

եալին մէջ ինչ որ կար դրական՝ նշանակած եմ յօդուածիս մէջ, բայց եւ մատնանիչ ըրած եմ ինչ որ տկար, պակասաւոր, անօրմալ էր. նոյնպէս եւ Սորհ. Հայաստանի ընծայած պատկերին մէջ ցոյց տուած եմ ինչ որ լուսաւոր է եւ ինչ որ անոր ստուերի մասը կը կազմէ, աւելի ծանրանալով անշուշտ լոյսի քան ստուերի բաժինին վրայ, որովհետեւ այդպէս ընելն է պարտականութիւնը հայրենասէր Հայու մը՝ թէ՛ հայրենիքին եւ թէ՛ դաղութահայութեան ազգային էական շահերուն համար:

« Նախապատերազմեան Հայաստանէն անմիջապէս Սորհ. Հայաստանին անցնելու եւ Հայաստանի Հանրապետութիւնը իրր դրական երեւոյթ բնաւ չյիշատակելու » մեղադրանքն ալ ըր Պ. Վրացեան կ'ուզէ ինծի, անտեղի է: Հայաստանի Հանրապետութեան կազմութիւնը 1918ին՝ դրական, ուրախառիթ մեծ երեւոյթ է անշուշտ, ինչքան ալ արդիւնք եղած ըլլայ արտաքին դէպքերու, եւ ես յիշատակած եմ դայն: Կ'ընդունիմ որ շատ համառօտ կերպով յիշատակած եմ այդ դէպքը, եւ այդ երկուքուկէս տարուան շրջանին վրայ քիչ ծանրացած եմ: Պատմագրական աշխատութիւն մը չէր ըրածս, այլ ամփոփում մը վերջին կէս դարու մեր ազգային կեանքի յեղաշրջութեան, ուր գլխաւոր տեղը կը բռնէր իմ ականատեսի տպաւորութեանցս արտայայտումը. Հ.Հանրապետութեան շրջանին չեմ եղած Հայաստան, մասնաւորապէս ծանրացած եմ ուրեմն ցարերու (եւ սուլթաններու) օրով Հայ ազգի կացութեան եւ խորհրդային ըէժիմի օրով Հայաստանի ժողովուրդի կացութեան դուգակշիւն վրայ, — այդ երկու շրջաններու մէջտեղ պատահած էական դէպքերը, մեր ազգային դատի ստացած ձեւափոխութիւնները, Հայաստանի Հանրապետութեան ծնունդն ու անկումը եւ Սորհ. Հայաստանի ձեւին տակ վերածնութիւնը ուրուագծային համապատկերով մը ցոյց տալով հանդերձ: Ոչ ոք կը մտածէ թէ Հ. Հանրապետութեան շրջանին զնահատելի դործեր չեն կատարուած. մէկ միլիոն Հայութիւնը որ համախմբուած էր

այդ Հանրապետութեան մէջ՝ իր մտաւորական-
ներով ու գործիչներով, չէր կրնար անգործ
ու ամուլ մնալ. ջանքեր թափուած են պետական
կազմ մը ստեղծելու, բանակը զօրացնելու, կըր-
թական գործը զարգացնելու, երկիրը արտաքին
յարձակմանց դէմ պաշտպանելու եւ անոր սահ-
մաններն ընդարձակելու. բայց դառն ու ան-
հերքելի ճշմարտութիւն մըն է որ այդ երկու-
քուկէս տարին, մասամբ արտաքին ահաւոր
փոթորկային դէպքերու բերմամբ ու մասամբ
(վերջին չըջանին՝ երբ Դաշնակցութիւնը երկ-
րին կառավարութիւնը ամբողջապէս իր ձեռքն
առաւ) ղեկավարներուն իմաստութեան ու հե-
ռատեսութեան պակասին պատճառով, եղած է
զլխաւորապէս եղերական բնոյթ ունեցող ժա-
մանակամիջոց մը (պատերազմներ, սով, ներ-
քին պառակտում, ու վերջ ի վերջոյ սոսկալի
աղետաւոր պարտութիւն) :

Թէ Խորհրդային Հայաստանի մէջ այսօր
մէկ միլիոնէն աւելի Հայութիւն համախմբուած
ըլլալը եւ երկրին ազգաբնակչութեան ջախջա-
խիչ մեծամասնութիւնը կազմելը՝ միմիայն
խորհրդային ըէժիմի արդիւնք չէ, եւ թէ ատոր
նպաստած են նախորդ չըջանի դէպքերը եւ Հայ
Ժողովուրդի ինքնապաշտպանութեան ճիգերը,
ո՞վ է որ ասոր հակառակն ըսել կրնայ մտքէն
անցնել: Բայց Պ. Վրացեան ինքն է որ կ'ու-
րանայ ինչ որ խորհրդային ըէժիմը բրաւ ու կը
շարունակէ ընել երկրին ազգաբնակչութեան Հայ
մեծամասնութիւնը պահպանելու եւ ստուարա-
ցնելու համար: Հայ պետութիւնը անշուշտ
խորհրդային ըէժիմէն առաջ է որ հիմնուեցաւ,
բայց զայն իր ջախջախումէն յետոյ վերականգ-
նողը, իրր Հայ ինքնավար պետութիւն պահպա-
նողը, անոր սահմանները որոշ չափով ընդար-
ձակողը, անոր խաղաղութիւնն ու ապահովու-
թիւնը ամրացնողն ու տեւականացնողը՝ խոր-
հրդային ըէժիմը եղաւ. Կարսի աղէտէն յետոյ
Հայաստանի Թուրքերէ գրաւուած մասերէն ե-
կող բազմաթիւ փախստականները Հայաստանի
մէջ տեղաւորողը, արտասահմանէն 35,000է ա-
ւելի գաղթականներ բերող ու Հայաստանի մէջ

հաստատողը՝ եղաւ խորհրդային Հայ կառավա-
րութիւնը, որ եւ մտադիր է զեռ տասնեակ հա-
զարաւոր Հայեր արտասահմանէն բերել ու տե-
ղաւորել Հայրենիքին մէջ: Հայաստանի Հան-
րապետութեան օրով մեր Հայրենիքին մէջ հա-
մախմբուած մէկ միլիոն ազգաբնակչութենէն
850,000 հոգի մնացած էր Կարսի աղէտի վա-
ղորդային, այսօր՝ 12 տարուան մէջ՝ այդ
850,000ը բարձրացած է 1,200,000ի, որուն հա-
լիւրին տասը միայն օտարներ են: Այս թուա-
նշաններուն անդիմադրելի պերճախօսութիւնը
կը բաւէ ցոյց տալու ինչքան անխելք, ապե-
րախտ եւ հակահայրենասիրական է Վրացեան-
ներու բռնած կոյր ատելութեան եւ սխտեմա-
կան նեղմիտ ուրացումի դիրքը հանդէպ Խոր-
հրդային Հայաստանի ղեկավարներուն:

***

Պ. Վրացեան պարզապէս կը զառանցէ՝ երբ
կը յայտարարէ որ մեր երկրի մայրաքաղաքին
մէջ եթէ այսօր կան Հայ համալսարաններ, Հայ
թանգարան, Հայ երաժշտանոց, Հայ մատենա-
դարան, եւն. եւն., « այդ բոլորի հիմքը Հ.
Հանրապետութեան օրով է դրուած »: Իր հին-
գեորդ յօդուածին մէջ ան իր ուրացումի այդ
կատաղութիւնը աւելի մեծ չափազանցութեան
մը կը հասցնէ, ոչ թիայն կրկնելով թէ այդ բո-
լորը կար պոլշէփիքներէն առաջ, այլ եւ աւել-
ցնելով թէ « բոլշէփիքների համար եթէ ար-
ժանիք պէտք է համարել, արժանիք է միայն
այն որ նրանք շարունակեցին պահել իրենցից
առաջ եղածի մի մասը !!! »: Ու կը յաւակնի ա-
պացուցանել (?) թէ բոլոր գործարանները,
ջրանցքները, էլեկտրակայանները, որ վերջին
12 տարուան մէջ շինուած են, արդէն գոյու-
թիւն ունեցած են եղեր՝ մասամբ ցարական ըէ-
ժիմին օրով եւ մասամբ Հ. Հանրապետութեան
չըջանին, եւ թէ Խորհ. Հայաստանի ղեկավար-
ները միմիայն մասամբ պահպանել են ատոնք
եւ մերթ ալ քիչ մը ընդարձակեալ... : Գոյց տա-
լէ առաջ թէ ի՞նչքան — բարեբաղդարար Հայ

ազգի համար — կը սխալի Գ. Վրացեան, կ'ուզեմ խօսքը նորէն իրեն տալ եւ այս կէտերուն նուիրուած իր ֆրազներէն մէկ քանին մէջ բերել հոս.

« Մի վայրկեան Գ. Զօպանեանը թող համեմատէ, թէ ի՞նչքան չէնք է շինուել մէկ միլիոն բնակիչ ունեցող, Մոսկուայի « շնորհքով » ապրող, կառավարական միջոցների տէր Հայաստանում եւ, օրինակ, հաղիւ վաթսուն հազարի հասնող Փրանսահայ գաղութի մէջ, մի Սէն — Ժերոմ, Սէն — Լու կամ Սէնթ — Անթուան՝ Մարսէլի չըջանում, մի Ալֆորվիլ կամ Արնուվիլ Փարիզի մօտ: Անհատական միջոցներով, միայն սեփական քրտինքին ապաւինած Փրանսահայ գաղութը այս տասը տարուայ մէջ շատ աւելի չէնք է շինել քան Խորհրդային իշխանութիւնը Հայաստանում 12 տարուայ ընթացքին:

« Թող երեւակայեն Զօպանեանները մի պահ, որ Հայաստանի ժողովուրդը 12 տարի ազատ թողնուէր, ազատ շինարարութեան արտօնութիւն ունենար, Երեւանը այսօրուայ ողորմելի վիճակով կը մնար, Հայաստանի քաղաքներն ու գիւղերը այս խղճալի պատկերը կը ներկայացնէին: Երկու եւ կէս տարուայ անկախութեան չըջանը կամ գաղութների հայ ժողովրդի շինարարութիւնը՝ դրան ապացոյց »:

Կը կարծեմ թէ հայ գիրը հնարուելէն ի վեր այսքան ապուշ բան չէր տպուած այդ օրհնեալ դրով:

Հայաստան երթալու եւ աչքով տեսնելու իսկ պէտք չկայ գիտնալու համար որ մեր ժողովուրդն ու իր ղեկավարները մեր հայրենիքին մէջ տասերկու տարի է ի վեր շատ աւելի նոր ու կարեւոր հիմնարկութիւններ ստեղծած, շատ աւելի բազմաթիւ ու բազմատեսակ չէնքեր շինած եւ ինչ որ անցեալէն մնացած կամ երէկ ուրուագծօրէն սկիւռում էր՝ շատ աւելի մեծ չափով աճեցուցած զարգացուցած են քան ինչ որ Գ. Վրացեան կ'ընկալէ: Հ. Հանրապետութեան երկուքուկէս տարուան ընթացքին, հայկական համալսարանի մը հիմնարկութեան նախնական աշ-

խատանք մը կատարուած է, բացուած են որոշ ի՛նքով դպրոցներ, տեղի ունեցած են թատերական ներկայացումներ ու համերգներ, հրատարակուած են թերթեր եւ քանի մը գիրքեր, հաստատուած են քանի մը փոքրիկ գործարաններ. բայց ատոնք համեմատութեան իսկ չեն կրնար դրուիլ ճարտարարուեստական, կրթական, գրական, գիտական ու գեղարուեստական ըստեղծագործ աշխատանքի հզօր ու յարաճուն շարժումին հետ որ այս վերջին չըջանին պարտուած է մեր հայրենիքին մէջ: Հ. Հանրապետութեան երկուքուկէս տարուան միջոցին մէկ հատ կարեւոր գրական կամ գիտական գործ չեմ յիշեր որ հրատարակուած ըլլայ Երեւանի մէջ. եւ հասկանալի է ատիկա, այդ մերկային օրերուն՝ ժողովուրդն ու իր բոլոր մտաւոր ու քաղաքական վարիչները ուրիշ հոգեր ունէին, այլապէս ծանր ու ջլատիչ: Այսօր հոն գոյութիւն ունեցող կրթական գործը, հինգ փափուլքէնէրով (մանկավարժական, բժշկական, քիմիաբանական, շինարարական եւ գիւղատնտեսական), որոնց միոյն չէնքը միայն հին է եւ միւսներուն չէնքն ու կազմակերպութիւնը նոր են բոլորովին, բազմաթիւ մասնագիտական եւ թէքնիքական վարժարաններով, որոնց մեծագոյնն է ամբողջ Անդրկովկասին ծառայող Անասնարութական մեծ վարժարանը, երաժշտանոցով ու կերպարուեստից վարժարանով (այնպէս ինչպէս որ այս վերջին չըջանին կազմակերպուած են լիակատար կերպով եւ կը գործեն կանոնաւորապէս), քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ բացուած հարիւրաւոր նորահաստատ նախնական դպրոցներով, նարութիւն է, սխրալի եւ ամէն լաւ Հայու համար սիրելի ու թանկագին նորութիւն: Այդ մեծ հիմնարկութիւններէն զատ, երբ նոյն իսկ միմիայն նկատի առնենք ժողովուրդին համար նոր շինուած բնակարանները, կրնանք արագօրէն աճող եւ զանազան յայտնի պատճառներով հետզհետէ բազմացող սղգարնակութեան թիւին համեմատութեամբ զանոնք քիչ գտնել, բայց ստիպուած ենք խոստովանիլ որ ատոնք նորէն այսքան կարճ ժա-

մանակամիջոցի մը մէջ մեծ աշխատանք ու գրեւհաստի արդիւնք կը ներկայացնեն. Երեւանի մէջ ամբողջ թաղեր կազմուած են նորաշէն տուներով, եւ ամէն օր կը շարունակեն նորանոր տուններու շինութիւնը. Նոր Արարիկը, Նոր Եւգոկիան, Նոր Խարրերգը, Նոր Մալաթիան, Նոր Սերաստիան, Նուպարաշէնը, որ ներաստեղծ գիւղեր կամ աւաններ են՝ բազմաթիւ նոր տուներով եւ որոնց կառուցման աշխատակցած են Հայաստանի կառավարութիւնն ու ժողովուրդը եւ արտասահմանեան կազմակերպութիւններն ու Հայաստան գացած գաղթականները, ո՞ւր կը գտնուին, Ալֆորվիլի⁶ կամ Սէն — Ժէրմի⁷ մօտ, թէ Երեւանի շուրջը, ու Պ. Վրացեան չէ՞ լսած արդեօք թէ երկրաչարժէն քանդուած Լէնինականը ամբողջապէս վերակառուցուած է եւ նոր տուներով արդիական սիրուն քաղաք մը դարձած է: Ծիծաղելի ու զգուշի չէ՞ ասոնք ուրանալ:

Ու ի՞նչ պիտի ըսէ Պ. Վրացեան երբ լրանայ յօդուածներու շարքը (որոնց առաջին մասը միայն երեւցաւ գեռ) եւ անոնց մէջ տեսնէ գեռ ուրիշ շատ գեղեցիկ նորութիւններ ալ, թէ՛ նիւթական եւ թէ՛ մտաւորական մարդին մէջ, որոնց մասին գեռ գրեթէ ոչինչ գրած եմ առաջին յօդուածիս մէջ: Բայց Պ. Վրացեան պէտք իսկ չունի ատոր համար յօդուածաշարքիս լրանալուն սպասելու. կը բաւէ որ աչքէ անցընէ Հոկտեմբեր — Նոյեմբեր ստուար, գեղատիպ, պատկերազարդ հոյակապ հատորը, որ հոկտեմբերեան յեղափոխութեան տասնհինգերորդ եւ Հայաստանի խորհրդայնացման տասներկուերորդ տարեդարձին առթիւ հրատարակուեցաւ Երեւան անցեալ տարի եւ որուն իրենց աշխատակցութիւնը բերած են Խ. Հայաստանի հին ու նոր մտաւորական ուժերէն շատերը, մանրամասն փաստացի պատկերը տալով Հայաստանի մէջ տասներկու տարիէ ի վեր կատարուած յառաջդիմութեանց (*): Թող

Պ. Վրացեան ուշադրութեամբ վերընթեռնու ինչ որ գրեց Օր. Աղանի Եկեղեան՝ երկու տարի առաջ Խ. Հայաստան այցէն ի վեր, ինչ որ ըսին կաթողիկոսական ընտրութեան պատուիրակներ՝ Մատթէոս Լպիտկ. Ինճէկեան, Մամբրէ Լպիտկ. Սիրունեան, ՊՊ. Լեւոն Կիւմիւշկերտան, Թորոս Ծառմանեան եւ Հայկ Սմարեան: Օրիորդ Եկեղեան, ամերիկեան համալսարանական կրթութիւն ստացած, պուրժուա հարուստ Տիկիններու մարդասիրական մեծ կազմակերպութեան մը մէջ աշխատող, բայց ուշիմ միտք եւ ջերմօրէն հայրենասէր, իր Կոչնակի

այդ հատորին վրայ « Յառաջ » ի մէջ սկսեք է յօդուածաշարք մը հրատարակել. եւ ի՞նչ կը գտնէ բսիլիք այդ հատորին ոգեւորիչ բովանդակութեան մասին, — իմաստակ ու նեղմիտ խորքանքներ միայն, անվերապահօրէն գնահատելի բաներու մէջ իսկ շիւղ փնտռելով, իրապէս վերապահում վերցնող ինչ ինչ կէտերու մասին ըլլալիք նկատողութիւնները խորացնելով եւ քշմամական յարձակումի փոխելով, Է՛ն ազուոր ու իրենք իրենց մէջ տրամաբանական արտադրութիւններուն վրայ իսկ իր մաղձը բափելով: Օրինակ՝ « ապսպրուած » բանաստեղծութիւն կը հռչակէ Չարեցիի « Գովք լսողոյի, գինու եւ գեղեցիկ դպրութեան » տիտղոսով ընդարձակ քերքուածը, գայն կը համարի « հեղափոխութեամբ ամբոխներ » ու հեղինակին անարժան գրութեամբ մը, մինչ ան ուժեղ քերքութեամբ մըն է, քէն ոչ գերծ ձեւական քերութիւններէ. Պ. Վրացեան ատոր մէջ մասը կը փաքթէ միայն Նարեկացիի ու մեր այլ հին միատիճական բանաստեղծներուն դէմ Չարեցի ուղղած կրքոտութեամբ ու ծայրայեղութիւններով լի խօսքերը, առանց ըմբռնելու որ Չարեցի, եթէ իսկապէս անըմբռնող ու անարդար կը յայտնուի այդ տողերուն մէջ դէպ ի մեր հին կրօնական երգիչները (որոնք իրենց ժամանակին գործը հարազատօրէն ու բնականօրէն կատարած են եւ իրենցմէ ոմանք գայն համեմարով կատարած են), հետե-

(*) Այն պահուն ուր կը սրբագրեմ այս յօդուածիս փորձերը, կը տեսնեմ որ Պ. Վրացեան

յօղուածներով եւ իր նոր երեւցած անգլիերէն գրքոյկով կը խօսի Պորճ. Հայաստանի վրայ այն նոյն ըմբռնող ու գնահատող ոգիով զոր ես ինքս տարիններէ ի վեր կը դնեմ իմ Պորճրդային Հայաստանի նուիրած յօղուածներուս մէջ. ի՞նչքան գեղեցիկ, ազնիւ ու խելացի է իր խանդավառութիւնը այն բոլոր իսկապէս խանդավառիչ բաներուն համար զոր ան տեսած է իմ. Հայաստանի մէջ: Նոյն հոգեբանութեամբ է որ զարձաւ իմ. Հայաստանէն Լ. Կիւմիւշկերտան, պուրժուա միջնորդութիւն մէջ ծնած ու ապրած Հայ մը, բայց տաղանդաւոր զրազէտ, բաց եւ լայնախոհ միտք ու լրջօրէն ազգասէր սիրտ, որ իր յօղուածներուն ու ճառերուն մէջ ամենաջերմ ոգեւորութեամբ ի վեր կը հանէ ինչ որ

ւղղական է սակայն, կը մտածէ ինչպէս յեղափոխական բանաստեղծ մը պէտք է մտածէ. ան հիւանդ, մռայլ, անարեւ կը գտնէ մեր հին կրօնական բանաստեղծութիւնը, հոգեկան կեանքով միայն գրադող, մարմնական կեանքն արհամարիող եւ անարգող, անդիի աշխարհին հոգով շատ յանախ աւելի տիրապետուած քան երկրաւոր կեանքի պարտականութիւններով, եւ կը նախընտրէ մեր հին ժողովրդական առոյգ բանաստեղծութիւնը, մեր միջնադարեան աշուղներու կենսալից լուսաւոր տաղերը եւ զանոնք իր համարի նախահայր մեր արդի բանաստեղծութեան, — ինչ որ նիշդ է, ու մենք ալ արդէն ըսած ենք առիկա՝ առանց Նարեկացիին անգոսնելու եւ անարգելու: Բայց Պ. Վրացեան ինչո՞ւ կը մոռնայ որ միեւնոյն բանը նոյնքան սուր ձեւով ըսած է ատենով դաշնակցական տաղանդաւոր գրագէտ Շանթը՝ իր *Հին Աստուածներուն* մէջ. ու ինչո՞ւ կը մոռնայ քէ դեռ երէկ մեր ամենէն օծուած նորերէն մին, Շահան Շահնուր, իր *Նահանջը ատանց երգի* վէպին մէջ գոր *Յառաջը* հրատարակեց է՛ն առաջ իբր քերքօն, միեւնոյն ոգիով Նարեկացիին դէմ աւելի ծանր հայեցողականներ արձակած է իր երիտասարդ հերոսներէն մէկուն բերնով: Ատո՞նք ալ « ապսպրուած » էջեր էին ... :

տեսած է հոն ազգային տեսակէտով բերկրաւոր իմ ու գովելի: Նոյն հոգեբանութեամբ է որ վերադարձան երկու եկեղեցականներն ու երկու վաճառականները որոնց անունը յիշեցի վերեւ, չորսն ալ փարսաններով հեռու քովին խաղաղափարանութենէն, բայց որոնք՝ իբրեւ զարգացած, ազատամիտ ու ազգասէր Հայեր՝ ուրախութիւն զգացին տեսնելով մեր հայրենիքի յառաջդիմութիւնները եւ իրենց զարձին արտայայտուեցան ինչպէս մենք կ'արտայայտուինք տարիններէ ի վեր: Ամենքն ալ՝ ինչպէս մենք՝ իրենց վերապահումներն ունին պատկերին ստուերոտ կողմերուն համար, բայց ամենքն ալ, ինչպէս մենք, կը ծանրանան առաւելագէտ զրական կողմերուն վրայ, որ շատ կարեւոր են, էական են եւ անվիճելիօրէն ոգեւորիչ են: Պ. Վրացեան պիտի կրնա՞յ այս անկողմանկալ ու ազնուօգի Հայերուն ալ վերադրել հակադաշնակցական կատաղութեամբ իրերը սխալ տեսնելու անզոյ տկարութիւնը ... : Պ. Վրացեան թող վերջապէս կարգայ դռնէ իր կուսակցութեան բոլոր թերթերուն լուրերու էջը, որ երկու երեք տարիէ ի վեր, զարմանալի հակասութեամբ մը, այդ թերթերու խմբագրականներուն հետ որ իմ. Հայաստանի մէջ ամէն ինչ սեւ ցոյց կուտան, սխանկներ կը յատկացուին իմ. Հայաստանի մէջ կատարուող ճարտարարուեստական շինարարութեան եւ մտաւոր գործունէութեան երևոյթներուն: Թող ուշադրութեամբ կարգայ այդ բոլորը, քող ջանայ կարդացածին իմաստն ըմբռնել, եւ պիտի տեսնէ թէ ինչ որ զրած եմ, դեռ շատ քիչ է՝ իրականութեան քով:

Տղայական է, ու տղեղ է ուրանալ ինչ որ շահ է ամենուս համար, մեր ազգին ներկային ու ապագային համար, ինչ որ իրագործումն է մեր ամենուս վաղուց սնուցած ցանկութեանց: Ի՞նչ փոյթ թէ բազդը թոյլ չտուաւ որ մենք՝ ազգայնականներս՝ ընէինք առիկա. կարեւորն այն է որ ազգին ու հայրենիքին համար էական օգտակարութիւն ունեցող գործեր կը կատարուին կոր: Անոնք որ այսօր վարիչներն են մեր

հայրենիքին, աւելի բարեբաստիկ եղան քան մենք, դէպքերը այնպէս բերին որ անոնց ձեռքով կատարուի հայրենաշէն գործը. եւ քանի որ անոնք այդ գործը կը կատարեն կոր եռանդով, մեթոտով, անձնութեամբ, անոնց այդ ազգագուտ գործունէութիւնը չգնահատելը եւ մեր բոլոր կարելի չափով անոնց չաջակցելը՝ բացարձակ յիմարութիւն պիտի ըլլար, եթէ նախանձակէզ ռիսակալ կուսակցամոլութիւն չըլլար:

Յայտնի է որ հայերէնը սկսած էր տիրել իբր պաշտօնական լեզու՝ Հայաստանի բանակին, վարչական շրջանակներուն մէջ եւ գրեթէ սմէն տեղ՝ Հ. Հանրապետութեան օրով (թէ եւ զեկաւար անձնաւորութիւններէն շատեր, Երեւան կամ Փարիզ, իրարու հետ շատ յաճախ ուսերէն կը խօսէին), եւ բնական էր որ այդպէս ըլլար: Եթէ ես նկատած ու չեշտած եմ որ այսօր՝ համայնակար ըէթիմի տակ՝ Հայաստանի մէջ հայերէնը կ'իշխէ, — եւ կ'իշխէ աւելի մեծ չափով, աւելի բացարձակ կերպով քան նոյն իսկ Հ. Հանրապետութեան շրջանին, — այդպէս ըրած եմ նախ որովհետեւ ճիշդ է աստիկա, յետոյ որովհետեւ անուղղակի ուժեղ պատասխան մըն է ատ՝ դաշնակցական խմբադիրներուն, որ յանդիման կ'ամբաստանեն այդ զեկաւարները թէ անոնք ազգային զգացում չունին, հայ մշակոյթին թշնամիներ են: Դրժուար պիտի չըլլար աստիկա ըմբռնել, եթէ Պ. Վրացեան անհասկացողութեան արմատական ու թերեւս անբուժելի ախտէ մը բռնուած չըլլար:

Չուարճանալու համար, առնենք մէկիկ մէկիկ, Սորհ. Հայաստանի շինարարական նորութեանց մասին զոր եւ յիշատակած էին Պ. Վրացեանի «հերքումները», եւ ցոյց տանք անոնց ինքնահերքական քօմիք հանգամանքը:

«Ահա՛ մեքանիկական գործարանը, կը գոչէ Պ. Վրացեան. Պ. Չօպանեան հաւաստիացնում է որ բոլշևիկներն են հիմնել, այն ինչ

նա դեռ ցարական իշխանութեան օրով գոյութիւն ունէր. եղբայր Տէր — Աւետիքեանների մեքենական ծանօթ գործարանն է այդ՝ մի քիչ ընդարձակուած»: Այո՛, ցարական շրջանին մեքանիկական արհեստանոց մը կար, եղբայր Տէր — Աւետիքեաններու անձնական սեպհակա-նութիւն, ուր 15 — 20 գործաւորներ միայն կ'աշխատէին. այսօր, Ղամարլու տանող ճամբուն վրայ կայ բոլորովին նոր շինուած մեքանիկական խոշոր գործարան մը, ահագին չէնք մը՝ արդիական հզօր սարքաւորումով, Ռուսաստանէն բերուած հսկայ մեքենաներով, պետական պատկանելի հաստատութիւն մը, ուր 2 — 300 գործաւորներ կ'աշխատին: «Մի քիչ ընդարձակում չէ աս, այլ մեծ նորութիւն»: Աւելցնեմ որ այդ գործարանին մօտ կը տեսնենք հիմայ նաեւ մարմարի գործարան մը եւ քար-պիթի գործարան մը, երկուքն ալ նորահաստատ:

«Ձէթ եւ օճառի գործարանը, կը գրէ Պ. Վրացեան, հիմնուեցաւ Հայաստանի անկախութեան շրջանում, Երեւանի քաղաքային վարչութեան կողմից»: Բանն այն է որ այն ձէթ — օճառի գործարանը զոր եւ յիշատակած եմ, բոլորովին նոր է եւ շատ աւելի կարեւոր հաստատութիւն մըն է քան այդ նախկին ուրուագծային հիմնարկութիւնը: Սոցոր չէնք մըն է, Քաջաղնունիի ծրագրով եւ անոր հսկողութեան տակ կառուցուած, եւ որ ունի երկու բաժին, բամպակագտիչ գործարան եւ ձէթ — օճառի գործարան. 1000ի չափ բանուորներ կ'աշխատին հոն: Ուրեմն այնպէս ինչպէս որ կայ՝ նորութիւն է:

«Քոնսերվի գործարանը, կ'ըսէ Պ. Վրացեան, նոյնպէս արդէն կար ցարական իշխանութեան օրով եւ պատկանում էր զբամառէր Յովասափեանին. բոլշևիկները միայն ընդարձակել են»: Երեւան պտուղներու երկիր է. ոչ միայն Յովասափեանը, այլ ուրիշ շատեր ալ պտուղներու պահածոներ կը պատրաստէին փոքր չափերով, մանր առեւտուրի համար. այսօր կայ քոնսերվի լայնատարած գործարան մը,

սպարապետներու համար պտուղի, մսեղէնի եւ ձկնեղէնի մեծաքանակ պահածոներ, որ խորհրդապետութեան ամէն կողմերը եւ նոյն իսկ արտասահման բաղձաթիւ գնորդներ ունին արդէն. 1000էն աւելի գործաւորներ կ'աշխատին հոն: Գոնսերվի ուրիշ մեծ գործարան մըն ալ դեռ նոր շինուած է Երեւանի կայարանին մօտիկ, « Բանուորական քաղաք »-ին մէջ, եւ երրորդ մը՝ շատ աւելի մեծ՝ ծրագրուած է եւ ի մօտոյ կը սկսի շինուիլ Սարտարապատի կայարանին մօտ եւ որ աշխարհի մեծագոյններէն մին պիտի ըլլայ:

Գինիի ու քօնեաքի գործարանին համար Պ. Վրացեան կ'ըսէ թէ նոյնութեամբ գոյութիւն ունէր ցարական ըէթիմի ատեն, թէ Հ. Հանրապետութեան դաշնակցական կառավարութեան օրով ան պետականացուեր է նոյն ինքն Պ. Վրացեանի ձեռքով, որ եւ զայն մկրտել է « Արարատ » անունով: Կը խոստովանիմ որ չէի գիտեր Պ. Վրացեանի պետականացուցիչ եւ կնքահայրական այս դերը, եւ կ'ընդունիմ որ կարելի է ասոր համար իրեն բարենիշ մը տալ՝ եթէ իր հաղորդած այդ տեղեկութիւնը ճիշդ է: Բուն « տգիտութիւնը » իրն է սակայն երբ կը կարծէ թէ ցարական ըէթիմի ատեն Շուստով ուսուցիչը ամառէրին ստեղծած այդ գործարանը արդէն իսկ ունէր այն համեմատութիւնները զոր ունի այսօրուան « Արարատ » գործարանը: Այսօրուան գործարանին կորիզը, այո՛, Շուստովինն է, բայց չորս անգամ ընդարձակուած է այդ հիմնարկութիւնը, եւ ծրագրուած է դեռ աւելի քան չորս անգամ զայն ընդարձակել, ծրագիր որ արդէն սկսած է իրագործուիլ, որով՝ « Արարատ »-ը խորհրդապետութեան մեծագոյն գործարանը պիտի դառնայ այդ ճիւղին մէջ: Նոյի երկրին մէջ, գինիի, քօնեաքի, օղիի սպարապետութիւնը Շուստովէն շատ առաջ սկըսած է. Շուստովի օրով ալ, Երեւանի մէջ շատեր գինի, քօնեաք եւ օղի կը սպարապատէին ու կը ծախէին. Շուստով ատոնց ամենէն լաւ ու լուրջ կաղձակերպուածն էր. խնդիրը այսօր գոյութիւն ունեցող ու արդիական բոլոր կա-

տարեկագործումներով օժտուած, եւրոպական մեծ գործարաններուն մօտեցող « Արարատ » գործարանին վրայ է, որ, այնպէս ինչպէս ես տեսայ զայն, նորութիւն է:

Ու նկատեցէք որ վերոյիշեալ չորս գործարանները, որոնց համար Պ. Վրացեան կը ջանայ հաստատել թէ անցեալի ժառանգութիւն են՝ քիչ մը ընդլայնուած, փոքր մէկ մասն են վերջին երեքտասնամեակին մէջ կառուցուած կամ կիսաւարտ բաղձաթիւ գործարաններուն, — Լէնինականի թեքսթիլի ահագին գործարանը, Տավալուի « ցիմենտ »-ի վիթխարի գործարանը (որ խորհրդ. Միութեան մէջ մեծագոյնը պիտի ըլլայ), Ղարաքիլիսայի քիմիական խոշոր գործարանը, շինուելու վրայ եղող շաքարի, քարայրի, պողպատի մեծ գործարանները, եւն., եւն., որոնց վրայ Պ. Վրացեան Զաքարիական լուծութիւն մը կը պահէ: Հասկա չորցուած ճահճները, բացուած ջրանցքները, ոռոգուած ու մշակելի դարձած երաշտ հողերը, հաստատուած ջրա — ելեկտրակայանները, երկրին էլեկտրական լուսաւորման լայն տարածումը, Երեւանի նորահաստատ թրամվէյը, Երեւան — Աղստաֆա երկաթուղագծի ամենակարեւոր ծրագրին իրագործումը (որ այս պահուս արդէն մէկ չորրորդով կատարուած է), ու դեռ այս ականակ շատ մը նորութիւնները որ գիւղացիական Հայաստանին մէջ ազգային ճարտարարուեստ մը կը ստեղծեն, ասոնց մասին Պ. Վրացեան լուռ է ինչպէս ամենէն լուսէրը ձուկներուն:

Նոյն ուրացումը Պ. Վրացեանի կողմէ՝ հանդէպ այն ջանքերուն որ կը թափուին երկրին բնական հարստութիւնները յօգուտ հայ պետութեան ու ժողովուրդին շահագործելու համար:

Ոչ ոք ըսաւ թէ ներկայ ըէթիմէն առաջ «մեր երկրում անապատ էր տիրում»: Անշուշտ, տեսակ տեսակ քարերէն, որոնցմով շատ հարուստ է մեր երկիրը, հայ նախորդ սերունդները մաս մը օգտագործած են չէնքերու համար, Անիի եւ Հայաստանի այլ վայրերու հոյակապ շինու-

թիւներէն սկսեալ մինչեւ էջմիածնի ձեմարանը, Վեհարանի եւ Մատենադարանի նոր շէնքերը, Թիֆլիսի Ներսիսեան Դպրանոցը, եւն. : « Աղի արտադրութիւնը, արծիճ – արծաթի մըշակումը, տուֆի, պեմզայի, կրանիտի արտադրութիւնը », զոր Պ. Վրացեան կը յիշատակէ իր շատոնց կատարուող, փոքր չափերով եւ անհատական միջոցներով գոյութիւն ունեցած են. բայց Հայաստանի անսպառ ջուրը օգտագործուած էր երբեք՝ երաշտ հողեր ոռոգելու, նոր շինուած կամ շինուելու վրայ եղող ելեկտրակայաններու միջոցով ահագին չափով լոյս ու էլեկտրական ուժ արտադրելու, խոշոր գործարաններ էլեկտրականութեամբ բանեցնելու համար, գործադրուած էր երբեք Սեւանայ լճի հսկայ ջրամբարին օգտագործման ծրագիրը (որ վաղը պիտի սկսի իրագործուիլ) հանքային ջուրերով (Արզնի, Բլղան – Չայ) բուժարան հիմնել մտածուած էր, հանածոյ զանազան մետաղները եւ քիմիական նիւթերը ու բազմատեսակ քարերը (արդէն ծանօթներն ու ցարդ անծանօթ մնացած ու նոր երեւան հանուածները, ինչպէս մարմար, պեմզա եւն.), արդիական գիտական մեթոտներով ու մեծ քանակութեամբ սրտահանել ու յօգուտ երկրին շահագործել փորձուած էր։ Եւ կարելի չէր արդէն հայ ժողովուրդին համար՝ պարսկական, թրքական կամ ցարական լուծին տակ՝ իրականացնել այսպիսի ծրագիրներ որ ազգային պետական միջոցներու եւ ղեկավարութեան կը կարօտին, երբ Հայաստան զերի նահանգ մըն էր, որուն ամենէն խելացի ու ձեռներէջ գործի մարդիկը Պաքու կամ Թիֆլիս կ'երթային իրենց անձնական հարստութիւնը կերտելու։ Ատիկա կարելի չէր նաեւ Հ. Հանրապետութեան օրով, երբ կացութիւնը ա՛յնքան անստոյգ ու խռովայոյց էր եւ ի ամենօրեայ ծանր մտահոգութիւններով ու ցնցումներով։ Եթէ ներկայ շրջանին այդ բոլոր կարելի դարձած է, գլխաւոր պատճառը՝ երկրին կայուն, ապահով, խաղաղ կացութիւնն է, եւ ատոր շնորհիւ՝ հայ պետականութեան ու պետական միջոցներուն դարգացումը, ինչպէս

եւ այն նիւթական ու բարոյական մեծ օգնութիւնը զոր մեր երկիրը Սորհ. Միութեան կեդրոնական կառավարութենէն կը ստանայ այդպիսի ձեռնարկներու համար. ու պատճառ մըն ալ, այն է որ հայ ժողովուրդը, որ միշտ աշխատանքը սիրած ու միշտ շինարար է եղած, ներկայ բոլորին պատշաճ ու արժանի ղեկավարները հայթայթած է, լուրջ, ձեռնհաս ու անձնուէր գործիչներ, վարչական մարդիկ ու մասնագէտներ, հին ու նոր, որ՝ մեր հայրենիքին մէջ համախմբուած՝ սքանչելի եռանդով ու յարատեւութեամբ կ'աշխատին ազգային ճարտարարուեստին — ինչպէս եւ տոհմային մշակոյթին — յառաջացման։

Գալով պղնձահանքերուն, եթէ Ալլահվերտիները յիշատակելու եմ ու մոռցելու եմ Ղափանիները (որ անծանօթ չեն ինծի), անսպասելութիւն մը չեմ տեսներ ատոր մէջ. զեռ ուրիշ շատ բաներ կան զոր մոռցած եմ կամ աւելորդ նկատած եմ յիշատակել. որովհետեւ թէքնիքական լիակատար ուսումնասիրութիւն մը չարդարել չէր իմ նպատակս, ինչպէս ըսի արդէն, այլ մեր երէկին եւ այսօրին՝ էական դիւծերու մէջ՝ համեմատութիւն մը ընել։ Քանի մը մանրամասնութեան սխալները կամ պակասները, զոր Պ. Վրացեան ի վեր կը հանէ այդ պղնձահանքերու ցարական ընթացի օրով շահագործման մասին գրած իմ մէջ, չնչին բաներ են. Սելիք – Ագարեան Ղափանի պղնձահանքերն է որ կը շահագործէր, եւ ոչ Ալլահվերտի, ինչպէս գրած էի յիշողութեան վրիպումով մը. Ալլահվերտի ու Ղափանի պղնձահանքերը կը շահագործուէին՝ այդ նախկին շրջանին՝ ոչ միայն Փրանսական ընկերութենէն, որու մասին խօսած էի, այլ եւ ուրիշ հայ, յոյն, ռուս գրամատէր անհատներէ։ Կարելորը ատենք չեն, կարելորը — ինչ որ ես ի վեր հանած եմ — այն է որ այդ նախկին շահագործումը ոչ մէկ օգուտ ունէր Հայաստանին, մինչ այժմեան շահագործումը օգուտ ունի։ Պ. Վրացեան կը յայտարարէ թէ « առաջ Փրանսացի եւ հայ գրամատէրները իւրացնում էին Հայաստանի հարստու-

թիւնը, այժմ Մոսկուան է իւրացնում, առանց մի մտխալ Հայաստանին թողնելու կամ առանց մի կոպէկ վճարելու տարած պղնձի համար ։ Եւրոպայից է որ մարդ կարենայ այս աստիճան տգէտ — կամ անբարեխիղճ — ըլլալ այսպիսի կարեւոր խնդրոյ մը վրայ խօսած ատեն ։ Ալլահաբադի (ու Ղափանի) օղնձահանքերու արտահանումն ու շահագործումը, ինչպէս Պաքուի նաւթինը, ինչպէս Վրաստանի մանկանէլինը, համաթիւթենական գործ կը նկատուին ։ Բոլոր ծախքերը Միութեան կեդրոնական կառավարութիւնը իր վրայ է առած, արտահանումը պղնձին հարկերին տասը կը պատկանի Հայաստանին, ինչպէս Պաքուի նաւթին ու Վրաստանի մանկանէլին հարկերին տասը Ատրպէյջանին ու Վրաստանին ։ Նոյնը եւ Հայաստանի « տուֆ » քարին համար ։ Նոյնը պիտի ըլլայ նաեւ Դափալուի « ցիմենտ » ի գործարանին եւ Լէնինականի մէջ շինուելու վրայ եղող արուեստական քառալու մեծ գործարանին համար ։ Ծախքերուն՝ որ մեծ են՝ չմասնակցելով, այդ խոշոր գործերէն հարկերին տասը մշտապէս ստանալը, Հայաստանի համար կարեւոր հասոյթ մըն է, որո՞ւ լքուած իր ուրոյն ուժերուն՝ ան երբեք պիտի չունենար ։ Իսկ երկրին միւս բոլոր բնական հարստութեանց շահագործման հասոյթը կը մնայ ամբողջապէս Հայաստանին, թէեւ ատոնց կազմակերպումին մէջ ալ Հայաստան կը ստանայ կեդր. կառավարութեան օգնութիւնը ։ Յայտնի է որ Հայաստանի պետական պիւտճէին, որուն գումարը տարուէ տարի կը ստուարանայ, բացը Միութեան կեդր. կառավարութիւնն է որ կը գոցէ. եւ եթէ՝ ըստ Միութեան սահմանադրութեան հիմքը կազմող համերաշխական ու իրերօգնական սկզբունքներուն, Հայաստան իր բնական հարստութիւններուն մէկ մասին շահագործման արդիւնքին խոշորագոյն բաժինը կը թողու կեդրոնական կառավարութեան՝ ծառայելու համար Միութեան ընդհանուր շահերուն որ իրեն համար ալ կենսական են, իրեն ալ կ'ապահովուի, — վերել յիշատակուած կարեւոր առաւելութիւնն-

րէն զատ, — որոշ չափով մշտական ստացումը այնպիսի անհրաժեշտ նիւթերու, — ինչպէս Պաքուի նաւթը, — որոնցմէ ինք զուրկ է ։

Այս բոլորը շտեմնելու եւ Հայաստանը իբր Մոսկուայէն անխղճօրէն շահագործուած գերի երկիր մը ցոյց տալու համար, մարդ Պ. Վրացեանի կուսակցամոլութեամբ ամպոտած աշխերն ունենալու է ։

Պ. Վրացեան նոյնքան ծանր սխալ մը կը գործէ գրելով՝ « Առաջ հայ բանուորները աշխատում էին ազատ պայմանագրութեան հիման վրայ (պղնձահանքերուն մէջ), այժմ բանուորների աշխատանքը պարտադիր է եւ կրում է ճորտային բնուորութիւն » ։ Պորհրդային երկիրներու մէջ աշխատանքը պարտադիր է, ոչ սիւսյն բանուորներուն, այլ ամենքին, բաց ի աշխարհ երկրէն ու հիւանդներէն. իբր հասարակ ապրող մարդ չկայ հոն. բայց « ճորտային » է բանուորներու կացութիւնը ։ Անոնք անշուշտ լայն վճարում չեն ստանար ինչպէս՝ օրինակ՝ ամերիկեան բանուորները, բայց մէկ օրէն միւսը անգործ մնալու վտանգէն ալ զերծ են. համեստ է իրենց ոտճիկը, բայց ապահով ու տեւական. կը վճարուին զրամով, բայց « քսոնէ » մը ունին ուր նշանակուած է չափը որով պիտի կարենան իրենց պէտք եղած բաները գնել ։ Անոնք, մեծ մասամբ, կ'աշխատին եռօրեայով, հպարտութեամբ (տեսայ Երեւան հայ բանուորներ, եւ կրնամ վկայել որ հեռու են ստրուկի ձեւ ունենալէ) . անոնք այլ եւս չունին, ինչպէս առաջ, իրենց չարաչար աշխատանքով իրենց համար քանի մը կոպէկ վաստըկելու ու մէկ քանի զրամատէր անհատներու միլիոններ վաստկեցնելու ընդպիկցնող կացութիւնը. անոնք ինքզինքնին տէրը կը զգան երկրին, գիտակցութիւնն ունին իրենց երկրին ու իրենց համար աշխատելու ։ Սկիզբները, բոլոր բանուորները միեւնոյն վճարումը կը ստանային. հիմայ որակեալ բանուորները, փորձառու վարպետ բանուորները աւելի բարձր ոտճիկ կը ստանան ։ Բանուորը եւ զայն վարձող կազմակերպութիւնը Փրոֆմիութեան (բանուորական

սէնտիքա) միջոցով է որ կը պայմանաւորուին բրարու հետ, եւ Փրոֆմիութիւնն է որ ոռճիկը կ'որոշէ: Փրոֆմիութեան հաւանութեամբ բանուորը կրնայ ձգել այն գործարանը ուր կ'աշխատի եւ երթալ ուրիշ գործարանի մը մէջ աշխատել: Այդ կարգադրութիւնը եղած է որպէս զի վարձող կազմակերպութիւնը յանկարծ իր այս կամ այն գործաւորը չարձակէ: Համեստ ըլլալով իրենց ոռճիկը, իրենց կացութիւնը տեսլահան բարօրութիւնը ներկայացնելէ հետո է անշուշտ, բայց աններելի է ճորտային անուանել իրենց կացութիւնը: Երկրին ընդհանուր հարստութեան բարձրացմամբ անոնց ոռճիկն ալ պիտի բարձրանայ անշուշտ եւ կեանքի պայմանները պիտի լաւագոյն դառնան: Ու յետոյ, ինչո՞ւ չնկատել որ այդ բարի մարդիկը օտար բռնաւորի մը համար չէ որ կ'աշխատին այլ իրենց անձին եւ մանաւանդ իրենց երկրին համար: Իրենց աշխատանքին արդիւնքովը կ'ապրին ու իրենց ընտանիքը կ'ապրեցնեն համեստօրէն ու նաեւ Հայաստանը ատով կը շինուի, կը չէննայ, կը զօրանայ, կը գեղեցկանայ: Այս էական կէտը տեսնել ու գնահատել կրցած չըլլալուն համար, Պ. Վրացեան արժանի է « Կուրացեան » կոչուելու:

***

Ես միշտ յարած կը մնամ ազատական ու ռամկավարական սկզբունքներուն որոնք իմ պատանութենէս ի վեր իմ սիրական սկզբունքներս եղած են: « Խորհրդային կարգերուն մէջ ամէն ինչ լուսաւոր գտնելու » ալ Պ. Վրացեանի անուշադիր եւ անըմբռնող ընթերցման արդիւնք է: Խ. Հայաստանի մասին՝ ճամբորդութենէս առաջ ու յետոյ գրած յօդուածներուն մէջ, հոն նկատուած անհրեքելիօրէն դրական, ազգային ու նոյն խակ ընկերական տեսակէտով դրական երեւոյթները գնահատելով հանդերձ՝ մարքսեան դադափարարանութեան ու սրբութեամբ տիրեթաթուրայի ծայրայեղ ու ժխտական կողմերուն մասին վերապահումներս

բանաձեւել երբեք չեմ մոռցած: Անշուշտ, եթէ պետական նախաձեռնութեան եւ քօօփերաթիւներով գործունէութեան կողքին՝ այնտեղ թոյլատուութիւն ըլլար նաեւ անհատական նախաձեռնութեան աւելի լայն չափով զարգացման, տեղի ունեցած յառաջդիմութիւնները աւելի եւս մեծ կ'ըլլային:

Կոլխոզներն ու սովխոզները, որ գիւղացիութեան անհատական սեփականութիւնը գրեթէ ամբողջապէս համայնացնելու եւ անհատական նախաձեռնութիւնը մեծ չափերով նուազեցնելու կը ձգտին՝ յանկարծական ու բուռն ձեւով մը, ընդհանրապէս լաւ արդիւնք մը չէ որ տուած են, ինչպէս նկատած եմ Անահիտի յօդուածիս մէջ: Մտածման ազատութեան պակասը, ընկերական, տնտեսագիտական, գեղարուեստական, իմաստասիրական, քաղաքական աշխարհայեացքներու ազատ բանավէճին ու մրցման ջնջումը, իմ խոչալիս չեն համապատասխաներ. ու երբ Երեւանի հիւրանոցը կը գտնեմ գէշ պահուած ու ձմեռ ատեն չտաքցած, կամ արտաքնոցները մնացած այն նախնական վիճակին մէջ ուր կը գտնուէին Պ. Վրացեանի վարչապետութեան օրով եւ անկից ալ առաջ, այդ թերութիւնները մատնանիշ ընելու չեմ վարանիր: Բայց այդ քննադատութիւնները չեմ ըներ թշնամիի պէս, ատելութեամբ ու չափազանցելով, խեղաթիւրելով, դրական կողմերն ուրանալով, ինչպէս կ'ընեն Վրացեանները, չեմ ըսեր՝ « Երեւանի միակ խեղճուկրակ հիւրանոցը », ինչպէս կը գրէ Պ. Վրացեան, քանի որ ընաւ « խեղճուկրակ » չէ այդ հիւրանոցը, այլ Բունիաթեան տաղանդաւոր ճարտարապետին ղեկավարութեամբ շինուած, հոյակապ չէնք մըն է՝ եւրոպական քաղաքի մը արժանի, ու կը բաւէ որ ձեռնհաս վարիչներ ունենայ, — ինչ որ անշուշտ վաղը պիտի ունենայ, — որպէս զի անթերի պանդոկ մը դառնայ. ու « միակն » ալ չէ, արդէն երկրորդ հիւրանոց մը, աւելի մեծ, շինուելու վրայ էր քաղաքին մէջ, պետական թատրոնին մօտ, եւ այժմ աւարտած ըլլալու է. իսկ նոր սկսած է կառուցուիլ Հօկի հիւրանոցը

որ աւելի եւս մեծ ու չքեղ պիտի ըլլայ եւ արդիական բոլոր յարմարութիւններով օժտուած: Արտաքնոցներն ալ, որոնց նախադատմական վիճակը դատաւետեր էի, — ինչ որ Հ. Փէշիկեանին միտութեան ոնդունքն ու ամօթեւած միտքը վիրաւորեր է, — արտաքնոցները՝ որոնց այդ վիճակին մէջ մնալուն պատասխանատու են երկրին մէջ իրարու յաջորդող բոլոր բէթիմները, եւ որոնց արդիականացումը ամէն տեսակէտով կարելոր հարց է, ահա՛ այն վայրկեանին ուր կը գրեմ այս տողերը՝ այդ արդիականացումը, Երեւանի մէջ, սկսած է իրականանալ « քանալիդասիոն » ի մեծածախս մեթոտիկ աշխատանքներով զոր անցեալ տարի կառավարութիւնը որոշած էր եւ որ ամիսներէ ի վեր կատարուելու վրայ են: Միւս կողմէ, ըզգալի է որ խորհրդային բէթիմը, հետզհետէ ամբանալով, իշխանութիւնը կը սկսի մեկմտնել, իր բացարձակամիտութիւնը չափաւորել: Անհատական սեփականութիւնը որ առաջ բուրովին ֆնջուած էր, արդէն սահմանափակ ձեւով մը վերահաստատուած է. անհատական խրնայողութիւններով շինուած տուներ տեսայ եւ, որ (քառասուն եւ ութ տարուան համար) կը պատկանին զանոնք շինող անձերուն: Մարտիրոս Սարեան մեծատաղանդ նկարիչը, որուն նկարները այրած էին Փարիզէն Պաթում դացած ատեն նաւուն մէջ, ապահովագրական ընկերութենէն ստացած էր գումար մը. այդ գումարով՝ որուն վրայ կառավարութիւնն ալ բան մը աւելցուցած է, կառուցուած է երկյարկ ընդարձակ սիրուն բնակարան մը ուր կ'ապրի Սարեան իր ընտանիքով եւ որ իր տունն ու աշխատանոցն է: Տեսայ իմ մօրաքրոջս աղջկան,

որ քանի մը տարիէ ի վեր դացած է Երեւան հաստատուել իր երկու մանչ զաւակներով, փոքրիկ տունը, զոր իր անդրանիկ որդին, որ զեղազործ է, յաջողած է շինել իր խնայողութիւններով եւ ուր ան կը բնակի իր մօր, իր կնոջ եւ կրտսեր եղբոր հետ որ ուսանող է: Դեռ այս օրերս լրագիրներուն մէջ կարդացինք որ նոր Արարկիրի մէջ շինուելու վրայ են տասը նոր տուններ՝ Հայաստանի գտնուող Արարկիրցիներու նախաձեռնութեամբ: Անհատական նախաձեռնութիւնը կը թոյլատրուի նաեւ՝ տեղ տեղ՝ մանր առեւտուրի եւ փոքր չափով այգեգործութեան ու գինեշինութեան մէջ. մեծ այգիները գրաւուած ու համայնացուած են, բայց փոքր այգիները ընդհանրապէս թողուած են իրենց տէրերուն, որ զանոնք կը շահագործեն իրենց ընտանիքին համար. եւ « Արարատ » մեծ գործատան կողքին, կան խումբ մը այգեգործներ որ թոյլտուութիւն ունին անհատապէս՝ փոքր չափով գինի եւ օղի պատրաստելու եւ սնունդելու:

***

Գալով Պ. Վրացեանի յօդուածաշարքին այն հատուածներուն, ուր իր ուղած ձեւովը կը վիւժէ ու կը մեկնարանէ մեր երէկուան պատմութեան դրուագներէն շատերը (ծովէ ծով Հայաստանի ծրագիր, Ազգային Պատուիրակութեան կողմէ Երեւանի կառավարութեան մօտ զրկուած պատգամաւորներու հարց, խորհրդային իշխանութեան հետ զաշնակցական կառավարութեան բանակցութեանց եւ թուրքիոյ ու Հայաստանի միջեւ պատերազմի խնդիրներ, եւն.), ատոնց վրայ հարկ եղածը պիտի ըսեմ յաջորդ յօդուածիս մէջ:

Ա. 209ԱՆԵԱՆ